

CSUKÁS ISTVÁN

VAJDA JÁNOS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

1978.

SZEGED

1978

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
(SECTIO PHILOLOGICA)

Nyelv és irodalom I. 1955.

Nyelv és irodalom II. 1956.

Irodalom I. 1958.

Irodalom II. 1959.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus I. (1960—1961). 1961.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus II. 1962.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus III. 1963.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IV. 1964.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus V. 1965.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VI. 1966.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VII. 1967.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VIII. 1968.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. 1969.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. 1971.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XII. 1972.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. 1973.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum I.

1973. Csukás István: Jókai és a nemzetiségek.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum II.

1973. Даниел Якоч: Вопросы содержания и формы в теории литературы Г. В.

Плеханова

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIV. 1976.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XV. 1977.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVI. 1978.

VAJDA JÁNOS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

A kritikai kiadás szerint „a nemzetiségi kérdés ama kérdések egyike, amelyben Vajda elképzelései pályafutása során a legtöbbször változnak s a legnagyobb ingadozásokat mutatják.”¹ A „meglepő következtelenség” magyarázatául a VI. kötet jegyzetei egyetértéssel idézik KQMLÓS ALADÁRT, aki a költőről írott monográfiájában arra a következtetésre jut, hogy Vajda felfogását a magyar nemzeti nagyság vágya és a szláv veszély riadalma „ferdítette el.”

A magyar nagyhatalom álma és a szláv egység veszélyérzete — főként a 70-es évektől kezdve — valóban középponti helyet foglalt el Vajda gondolatrendszerében. De — mint a későbbiekben látni fogjuk — nem „ferdítette el” politikai felfogását, hanem meghatározta azt. Ez a meghatározó szerep különösen azokra az eszmékre terjed ki, amelyek Vajda szemléletében a nemzeti lét, a megmaradás, a hegemonia, a fényes jövő fogalomköréhez kapcsolódnak. A nemzet érdeke olyan vezérelv Vajda számára, amelynek alárendel minden más érdeket, a társadalmi haladását is. Ezért jogos arról beszélni, hogy Vajdát „a nemzeti eszmén épülő polgárosodás ideológiája” vezeti,² hiszen amit elérni akar a polgárosodás által, az a nemzeti megmaradás, sőt a magyarság számának az erőteljes gyarapodása. Ez utóbbi pedig már szorosan a hazai nemzetiségek és a magyarság kapcsolatát érinti.

Nincs tehát szó következtelenségről, ingadozásról, sem „elferdülésről” valamely korábban követett irányvonalhoz képest. Ellenkezőleg, nagyon is következetes, egyenes vonalú Vajda szemléletének útja, mert ennek irányát, célját — mint egész politikai felfogását — a mindenek fölé helyezett nemzeti érdek határozza meg. Ami változásról, „ingadozásról” az időben egymást követő röpiratok és egyéb publicisztikai írások árulkodnak, az nem a cél, a stratégia módosulását jelzi, hanem taktikai jellegű. A Vajda elgondolása szerint célravezető módszereknek, politikai eszközöknek és lépéseknek a sorozata. Ez a taktika — a Vajda által javasolt gyakorlati politika — demokratikus tartalmakkal telítődik, amikor biztatóak a nemzeti jövő kilátásai. De a veszélyérzetet keltő események hatására: a balkáni háború idején, a megéltékülő nemzetiségi mozgalmak nyomán a demokratikus jelleg csökkén, helvét a nagyhatalmi ábrándok, nem egyszer az erő hangoztatása, az elnyomás tendenciái foglalkoztatják el.

Így hát számunkra nem a következtelenség, inkább az lehet a „meglepő”, hogy a nagy költő a 70-es évek második felétől kezdve mennyire alá került nemzeti elfogultságoknak, politikai képzelgéseknek, délábos ábrándoknak, s ezáltal írásai-val azoknak a táborát erősítette, akikre pedig egész életében szenvedélyesen haragudott.

¹ VAJDA János Összes Művei. VI. Politikai röpiratok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 513. (A továbbiakban: Kr. k.)

² SÓTÉR István: Nemzet és haladás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963. 335.

A következőkben — röpiratai, cikkei stb. alapján — ezt a Vajda-értelmezést szeretnénk bemutatni és bizonyítani.

1.

Mi sem természetesebb, mint hogy a pályakezdő Vajda nemzedékével, közelebb-ről a márciusi fiatalokkal azonos módon gondolkodott a magyarság és a más ajkú hazai népek kapcsolatáról. Az ő szemléletében is fellelhetők a reformkorból átöröklődő nemesi nacionalizmus nyomai, a magyar hegemonia tudata, a felsőbbrendűség, amely főként az igaza tudatában harcoló magyar forradalom napjaiban erősödött meg a reakciót támogató nemzetiségi mozgalmak ellenhatásaként.

Élesebb hangú megnyilatkozásait azokban a versekben találjuk, amelyek — Petőfi, Arany és mások költeményeihez hasonlóan — a szabadságharc érzelmi-politikai visszhangjaként kívánták közvetlenül segíteni a haladásért küzdők táborát. Ezekben a versekben, (mint amilyen a *Ki bánt?*, a *Körültünk vagy tíz ellenség*) úgy mutatja be a magyart mint a magasabbrendű fajt, mint a bátorság, a hősiesség példáját, akit a magyar isten „csodának”, a maga „ostorának” teremtett. Az ellentábor, a szabadság ügye ellen fegyverrel lázadó nemzetiségeket pedig gúnyos hangon bélyegzi meg, akiket jelentéktelenségük miatt pontosan számontartani nem érdemes (erre céloz a verscím: ... *vagy tíz ellenség*), mert hiszen „oda se nézünk egy kutyának, minek is”. Ha mégis számba veszi az irónikusan felemlített „hűséges mócok”-at, vagy „a föld szétszórtjai”-nak minősített szászokat, akkor ezt abban a meggyőződésben teszi, hogy a biztos győzelem után majd jók lesznek a magyarok számára „udvari bolondnak”.

Nem a gyűlölet, nem a más népek megvetése szól ezekből a versekből — hasonlóan Petőfi, Arany és mások műveihez —, hanem az ország minden népe számára kivívott szabadság féltése. Vajda is — mint társai — az ellenforradalmat s az azt támogató erőket ítéli el és bélyegzi meg a haladás álláspontjáról. De hogy ezzel a jogos fölháborodással az elődöktől örökölt s vállalt nemzeti elfogultság, a nacionalista indulat és hangoltság is párosult, azt Vajda szemléletének más művekben megmutató jegei s gondolkodásának későbbi formálódása is bizonyítja.

A 48-as idők ellenségeskedéseinek emlékét idézi még az 1857-ben keletkezett *Egy bolond, aki szeret* c. beszély, amely több önletrajzi elemmel egy Hadonai Manó nevű ifjú halálos szerelmét mondja el. A pesti rokonoknál vendégeskedő Adriénáról megtudjuk, hogy „magyarhoni születésű”, árva megyei ugyan, de orosznak vallja magát, a magyart gyűlöli, a népet megveti s politikai hitvallásában az ő eszményképe az abszolút orosz hatalom.”³ A pánszlávizmussal vádolt szláv nemzeti mozgalom 48-as magyar minősítése él tovább ezekben a szavakban. Tehát az a — Vajda által is vallott — vélemény, hogy a cárizmus felé tekintő szlovákok gyűlölik a magyarokat. Vajda szemében a két nép viszonya ebben — a magyarságra irányuló ellenérzésben — nyilvánul meg és nem megfordítva. Nincs is az ez időben keletkezett műveiben semmi nyoma az indulatnak, a nemzetiségekkel szemben érzett elfogultságnak. Megmarad a nacionalista fölényérzet, a magyar kiválóság, a felsőbbrendűség hangoztatása, de a nemzetiségeket lekezelő, itt-ott felhangzó megjegyzéseiben ott bujkál valami kedélyesség, tréfálkozó hajlam, ami csökkenti szavainak bántó hatását. Az 1854-ben írott *Béla királyfi*ban a Kárpátok közt bujdosó hős „itt-amott egy gom-

³ Vajda János Összes Művei. Franklin Társulat Kiadása. Sajtó alá rendezte KOZOCSA SÁNDOR. 840—841. (A továbbiakban: V. J. Ö. M.)

ba képű tót"-ra bukkan, „de ez a magyart nem várta be közelre”, teszi hozzá Vajda inkább kötekedve, mint becsmérő szándékkal. Igaz, Béla királyfinak gondot okoz, hogy a „fanyelvű nép” között nem tud kivel szót érteni és a cseh királyfi neve is magyar szájnak kimondhatatlan „névszörnyeteg”, de azért „Béla herceg és az ifjú cseh királyfi Lettenek egymásnak kenyeres pajtási”, bár emez „cseh volt csak”. Heccelődő, urambátyámos hang ez, nem ellenszenvet, hanem a fölényérzettel megalapozott jóindulatot tanúsítja. A jóindulat, a megértés, sőt a rokonszenv vezeti Vajda tollát, amikor a *Magyar képek albuma* c. kiadvány számára megírja *Az erdélyi oláhleányt*, kísérő szöveggént Barabás Miklós rajzához.⁴ De azt is észre kell vennünk, hogy ezt a nézőpontot már ekkor korlátok közé szorítják, meghatározzák. olyan gondolati elemek, amelyek a későbbiek során kiteljesedve szerves részévé lesznek nemzetiségszemléletének. Szó van itt már — ha közvetetten is — a történelmi jogról, amikor a soknyelvű országot „Árpád hódítmánya”-ként említi, a hun-magyar rokonságról s arról, hogy a „többfajúság” politikai szempontból hátrányos, mert az ország „közinségét” okozta. Ez a ténymegállapítás lesz majd az alapja Vajda magyarosítási programjának. E kiszögellési pontok határolta területen belül szólal meg Vajdában az erdélyi románokat bemutató barátkozó hang, amelyből nem hiányzik az elismerés, a megértés, az együttérzés sem. A román falvakban látott hiányosságokat — rendezetlen utcák, rozszant házak, elhanyagoltság — a „végtelen szegénység”-re vezeti vissza. A szociális elmaradottság magyarázza, hogy „az erdélyi oláh pórság együgyűen vallásos”, szolgaságra hajlandó”... „bátorra csupán csak a hirtelen düh, gyűlölség, vagy bosszúvágy avatja” — mondja Vajda nem függetlenül a szabadságharc emlékeitől. Mindez azonban csak körítés tulajdonképpen mondanivalójához: a román női öltözködés, a színpompás népviselet dícséretéhez, amelyről azt mondja, hogy ... „aligha van népfaj, melynek nőneme ily végtelen szegénység dacára, öltözetében annyi ízlést tanúsítana, s olyan olcsón annyi ékességet tudna kifejteni, mint az erdélyi oláh nők”.

A jóindulatú megértés hangoztatása mellett azonban már akkor előbukkan Vajda írásaiban a magyarosítás gondolata is, egyelőre csak a főváros magyarrá válásának óhajaként, de úgy, hogy ebben a kívánt folyamatban az íróknak, főként a színpadi szerzőknek fontos szerepet szán. A *Magyar Sajtó*ban kritikát ír Szigligeti *Tízezer forint* c. népszínművéről s ebben mondja ki, hogy „félemlerélet múlva Pest lakossága magyar lesz”.⁵

Ha az 50-es évek végéig csak elszórt utalásokból, más tárgyú írások mellékesnek szánt megjegyzéseiből következtethettünk arra, miként gondolkodik Vajda a hazai nem magyar népekről s a magyarság hozzájuk való viszonyáról, a Bach-rendszer bukását követően, a 60-as fordulón már önálló cikkekben, átgondolt politikai koncepció formájában fejt ki álláspontját. Ilyen irányú tevékenysége arról tanúsodik, hogy a politikai cselekvés hirtelen támadt lehetőségét felhasználva ő is szerepet követelt magának azok között, akik különféle rendezési elképzelésekkel elő kívánták segíteni a problémák megoldását. A rendezésre váró kérdések lényege az ország és Ausztria viszonyát, valamint a magyarság s a hazai nemzetiségek kapcsolatát érintette. Ezekre irányul az országos közfigyelem, ez a két téma szerepelt az 1861-es országgyűlés napirendjén, ezek körül bontakozik ki Vajda ez idő beli publicisztikája.

A nemzetiségi törvényjavaslat előkészítésére kiküldött 27 tagú bizottság tervezete két alapelven nyugodott. Ezek: a politikai magyar nemzet elve s ennek keretében a nemzetiségeknek is biztosítandó egyenlő állampolgári jog. A több nemzet elvét s

⁴ V. J. Ö. M. 1512.

⁵ Magyar Sajtó. 1867. okt. 29. Közli a Kr. k. VI. 362.

ennek alapján az ország népeinek egyenlő jogait ez a tervezet nem vette figyelembe. Ezért utasították el a nemzetiségek vezetői, akik nemzeti elismertetést és önálló területi igazgatást követeltek.

Vajda 1861. április -én, vagyis két nappal az országgyűlés kezdete után indította útjára *Csatár* című, hetenként kétszer megjelenő lapját. A *Csatár* olyan fórumot jelentett Vajda számára, amelyben kifejtette politikai nézeteit az országgyűlést és a közvéleményt foglalkoztató kérdésekről, egyebek közt az ország különböző ajkú népei közti kapcsolatok rendezéséről is.

E kapcsolatok rendezésének alapelvét fogalmazza meg, s ezzel meghatározza a nemzetiségi kérdés megközelítésének számára egyedül helyes módját mindjárt a *Csatár* első számában, amikor leszögezi: „Az ország minden lakosa — magyar hazafi”⁶ Ez az írás arról tanúskodik, hogy Vajda — egyetértve a nemzetiségi törvénytervezettel — a politikai magyar nemzet elvét vallotta. Már cikkének címe is ezt sejteti, s a cikkszövegben megismételt, bővebben fogalmazott tétel egyértelműen, kétséget nem hagyva mondja ki, hogy szerzője csak egy nemzetet ismer az országban, a magyart s ennek a tagjai a más nyelven beszélő állampolgárok is: „az ország minden lakosa, beszéljen bármi nyelven — hazafinak és pedig magyar hazafinak tekintendő.” Ezen az alapon akarja lecsillapítani a kedélyeket, „családi belügynek” minősítve a nemzetiségi törvénytervezet nyomán kieleződött ellentéteket. Mert hiszen „a horvátok, szerbek, bármi ellenkező magaviselete csak akkor bánthatná nemzeti becsületünket, ha azokat idegen nemzetnek tekintenők, amit pedig tennünk önmagunk s a magyar szent korona elleni vétek volna”. Az egy-nemzet koncepció alapján s a magyar hegemónia („mi vagyunk az erősebbek”) hangoztatása mellett hirdeti Vajda a „gyöngédség törvényét”, az állampolgári jogok egyenlőségét, a más nyelvet beszélők iránti türelmet, a megbocsátást és a tapintatot, a „süvegelve meg a magyart” eltüntetését „nemzeti politikai hitvallásunk lajstromából”.

Az április 4-i cikk a legfontosabb alapelvet fogalmazta meg s egyúttal bevezette azt a cikksorozatot, amelyben Vajda részletesen kifejtette nemzetiségpolitikai elképzeléseit. Ezekben az írásokban gyakran találkozunk ismétlődő gondolatokkal, főként az egyenlő jogokat hangoztató és a magyarságot türelemre intő fordulatok térnek vissza. De azt is észre kell vennünk, hogy Vajda gondolkodása menet közben elmélyül, eszmerendszere teljesebbé válik, az ismétlődő gondolati elemek az új és újabb szövegek környezetben gazdagabb jelentéssel, határozottabb tartalommal jelentkeznek. Emellett a nemzetiségi kérdés, a hazai népek egymáshoz való viszonya újabb oldalról világosodik meg. Következetesebben és nyíltabban viszi végig Vajda a gondolatot, utalva olyan összefüggésekre is, amelyek korábban homályban maradtak.

Ilyen szempontból számunkra rendkívül tanulságos *A nemzetiségi ügy c. cikk.*⁷ Ebben jelentkezik először a későbbi röpiratokban oly gyakran visszatérő és hangsúlyosan kimondott gondolat, a „nemzeti indítékú polgárosodás” gondolata, amely az európaiság, a korszerű művelődés mielőbbi meghódításában látja a nemzeti megmaradás feltételét, de ettől várja a magyarság létszámnövekedését is és pedig az asszimiláció útján, s ettől reméli a nemzetiségi kérdés végleges megoldását is, a más ajkú népek teljes beolvastása révén. Erre utal Vajda cikkének az utolsó mondatban megfogalmazott következtetése: ... „haladjon a magyar faj a művelődés útján sebes vágatva, hatványozottan, mert ezen tér az, melyen legállandóbb hódításokat vihetni végbe, és mely nélkül nemcsak hogy egyetlen idegen ajkú népfajt nem magyaríthatunk, de saját nemzetiségünket is elvesztenők.” A művelődés nemzet-megtartó és

⁶ Az ország minden lakosa — magyar hazafi! *Csatár*, 1861. ápr. 4.

⁷ A nemzetiségi ügy. *Csatár*, 1861. aug. 21.

asszimiláló szerepének hangoztatásához szorosan hozzátartozik Vajda felfogásában a magyarság civilizáló küldetése, az a feladata, hogy — mint a művelődésben élenjáró nemzet — maga után húzza, magához emelje a nála alacsonyabb szellemi szinten levőket. Ez viszont a magyar szellemi fölény hirdetését jelenti. Vajda szerint Kazinczy és Széchenyi óta a magyarság olyan nagy haladást ért el a művelődés terén, hogy a cikk megírásának idejére, tehát 1861-re a másajkúak számára is a magyar nyelv lett a magasabb műveltség megszerzésének az eszköze, átvette a német nyelv szerepét s a hazai németek is már magyarul tanulnak. „A magyar faj kétségtelen szellemi fölényben áll — állapítja meg Vajda —, aminek legfényesebb bizonyossága, hogy a mai nap már az idegen ajkúak s mindenek fölött a németek érzik szükségét a magyar nyelvnek, mivel ténnyé lőn, hogy e hazában a művelődésre hatalmasabb eszközöket nyújt, és nagyobb tért nyit a magyar nyelv a németnél.” Véleménye alátámasztására a német nemzetiségűek gyors elmagyarosodására hivatkozik s arra, hogy a német fiatalok sok helyütt már meg sem tanulja apái nyelvét. Mivel pedig ez a folyamat „a rettenetes 12 évi rémuralom alatt” ment végbe — folytatódik Vajda gondolatmenete —, tehát olyan körülmények közt, amikor nem hogy a magyarság alkalmazott volna kényszert a nemzetiségekre, de maga is elnyomott nemzet volt, ebből világosan következik, hogy „a nemzetiséget nem kell erőltetni.” A magyarosodás, az asszimiláció — a magasabb magyar művelődés nyomán — természetes jelenség, tehát nincs szükség presszióra. „Magyarország egyetlen idegen ajkú lakóját nem fogja kényszeríteni beolvadásra, mert neki erre szüksége nincsen.” A nemzetiségek egyenjogúsága sem veszélyezteti a magyar érdekeket, mert a gyors magyar művelődés a teljes beolvadást vonja maga után: „előbb, utóbb a független magyar államban, minden idegen személyenként, személyes előnyből, önként, mintegy észrevétlenül magyarrá lesz”. A cél tehát az egynyelvű ország, a nemzeti állam s a hozzá vezető út a „sebes vágatva haladás” a nemzeti művelődés útján. Ez az erőltetés nélküli békés asszimiláció programja Vajda elgondolása szerint. Haladó program, mert a közjólét, a társadalmi demokratizmus megteremtését segíti elő, a polgári humanizmus szelleme hatja át, mert nem elnyomással, hanem önkéntes csatlakozás útján kívánja megnyerni a más ajkú állampolgárokat, de nacionalista program is, mert a magyarságot más népek rovására akarja gyarapítani. Az adott történelmi helyzetben progresszív vonásait kell kiemelni, bár a politikai magyar nemzet elve, amely e program szellemét is meghatározza, ekkor már elfogadhatatlan volt az önálló nemzeti lét tudatára ébredt hazai népeknek.

A *Csatárban* közölt idevágó számos cikke közül még a *Nemzetiségek* címűt kell közelebbről megvizsgálni,⁸ amelyben nyomon követhetjük már említett tételének, gondolatainak további érlelődését, meggyőződéssé szilárdulását. Így amellet, hogy számos gondolati elem ismétlődik („a kényszer ... eltaszít, ... a műveltség ... ragaszt, „kötéllal nem fogunk hazafit”, a magyarságnak kell élen járni a művelődésben stb.), több vonatkozásban a korábbinál világosabbá válik Vajda álláspontja. Az előbbieken a magyarság elé tűzött feladat: a művelődés még túlságosan általános fogalom, tartalma inkább csak a szellemi javak gyarapítására utal. Ehelyett a *Nemzetiségek* c. cikkben Vajda már részletesebben, pontosabban, konkrétan fogalmaz, amikor „legnagyobb hódító hatalom”-ként nem pusztán művelődésről beszél, hanem a „polgárisultság”-ról, „az úgynevezett civilizációról”, — „mert ez mindent magában foglal, ami a jelenkort mozgatja, t. i. a szellemi, erkölcsi és anyagi téren, vagyis a tudomány, az ipar és társadalom teréni előhaladást, — ez azon levegő,

⁸ *Nemzetiségek*. Csatár, 1861. okt. 3. Közl. KOMLós Aladár: Vajda János Válogatott politikai írásai. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954. 46.

mely élteti és melynek elzárása — megfojtja a nemzeteket”. De konkrétabb megfogalmazást nyer ebben a cikkben a magyarság civilizátori szerepe is. Ezt általános érvényűnek vallott művelődéstörténeti törvényszerűségből vezeti le, amikor arról szól, hogy a kultúra javai lépcsőzetesen haladnak a magasabb szintről lefelé s a közvetítő nemzet „mintegy átvevén a civilizátor szerepét, tovább adja azt a még műveletlenebb népeknek” s ... „ilyen altanítói szerepre kilátása” annak a népnek van, amelyik „e modern műveltség fölvételére és terjesztésére legtöbb készséggel bír”. Ilyen pedig az ország népei közt a magyar, ezért nekünk kell vállalnunk, hogy „fiókrakhelyei” legyünk az európai művelődésnek s azt közvetítsük a nemzetiségekhez. A „polgárisultság”-nak s a civilizátori hivatásnak a nemzeti gyarapodásban kijelölt célja is tényszerűbben, időpont és létszám tekintetében is konkrétan van itt megfogalmazva. Korábban Vajda „előbb-utóbb” bekövetkező asszimilációról beszélt, itt most először mer számokat használni — később ez szokása lesz majd —, úgy látja, hogy — ha a magyarság az élre tud törni a szellemi-gazdasági fejlődésben —, „20—30 év múlva a statisztika nem 8—10, de legalább is 16 millió magyar ajkú nemzetet jegyez fel.” Ez pedig nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy Vajda a századvégen — kedvező feltételek mellett — a nemzetiségek teljes beolvadásával számolt,⁹ természetesen „nem kényszer által, mely eltaszít — hanem fölemelő műveltség mézes máza által, mely ragaszt, — vagy mint a tudós politika szótára kifejezi, amalgamizál”. Ha pedig még arra is fölfigyelünk, hogy Vajda a nemzetiségi kérdésben vallott nézetei között beszél a jellegzetesen liberális gondolatról, a versenyről, amely a polgárosodás céljainak eléréseért folyik a magyarság és a nemzetiségek közt s amelyben a magyarságnak az a feladata, hogy „előzze meg azon árva fajokat, melyeket a népek istene ezer év óta az ő gyámságára hagyott”, akkor igazat kell adnunk Komlós Aladárnak abban, hogy a *Csatárban* szinte megtalálható Vajda minden politikai gondolata „először megfogalmazva”.¹⁰ Ez utóbbi megjegyzés nemcsak arra utal, hogy olyan politikai gondolatokról van szó, amelyek Vajda későbbi munkáiban ismételtlen visszatérnek, hanem arra is, hogy az ismétlődés elmélyültebb, sokoldalúbb kifejtést is jelent annak megfelelően, ahogyan az író koncentrikusan táguló gondolatrendszere az idők folyamán teljessé vált.

A *Csatárban* hirdetett eszmékhez képest az 1862-es év első felében keletkezett *Önbírálat* nem sok újat mond Vajda nemzetiségszemléletéről. Politikai kérdésekről itt egyébként is keveset beszél, ez az írása visszatekintés, a Bach-korszak tapasztalatainak összefoglalása a nemzeti önismeret, a címben jelzett önbírálat igényével.¹¹ A középnemesi, nemzeti hibák, a maradiság számbavétele azonban nem mehet végbe pusztán a magyarságra korlátozva, Vajda akarva-akaratlan összehasonlít, magyart és nem magyart egymás mellé állít, vagyis a Bach-korszak társadalmi viszonyait a soknépű ország adottságai szerint tekinti át. Jellemző szemléleti alapállása nyilvánul meg azokban a szavaiban, amelyekkel — ellentmondva *A nemzetiségi ügy* c. cikkében hangoztatott véleménynek — az elmúlt évtized kulturális helyzetét minősíti: „Általános művelődésünkben — mondja — nemhogy az 1848-előtti hatványos, de egyáltalán a körülünk s velünk lakó fajokhoz arányos haladást sem látok.” S ennél is nagyobb baj rejlik az önismeret hiányában, abban, hogy „mi e kór állapot öntudatával bírni sem látunk...”¹² Ez az együtt-látás — s a közvéleménynek ilyen

⁹ Jászai Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp., 1912. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. 377.

¹⁰ KOMLÓS ALADÁR: Vajda János. Akadémiai Kiadó, Bp., 1954. 105.

¹¹ Kr. k. 350.

¹² V. J. Ö. M. 1103.

szemléletre-gondolkodásra ösztönzése — kettős haszonnal járt: nem csak saját helyzetünk alaposabb mérlegelésére, önmagunkkal való szembenézésre készítetett, hanem jobb nemzetiségismeretre is sarkallt. Mert bizonyára elgondolkodtatóbb a magyar tékozlás, a kicsapongó, korhely életmód bírálata, ha azzal egészül ki, hogy „e tekintetben tán csak egy két délszláv — és szintén pusztuló faj, sőt tán csak az egy magyar-rác tesz ki rajtunk.”¹³ Hatásos módját alkalmazza Vajda a bírálatnak s egyben hozzásegít ahhoz, hogy olvasói tárgyilagosabban tekintsenek a haza nem magyar lakóira, amikor egymás mellé állítja a szorgalmas munkával vagyonossá lett németeket, zsidókat az elszegényedett, gazdaságilag tönkrement magyar birtokosokkal. Ez utóbbi jelenség okát a szubjektív tényezőkből keresi és nem a körülményekben, „mert hát ama leMBERGI, csaszlaui élelmes indigénák nem ugyanazon viszonyok, hátrányok közt boldogultak-e, melyek közt mi tönkremegyünk? Mi isten csodája segíti ezeket, ha nem saját egyéni életrealitásuk...?”¹⁴ Arra is utal Vajda, hogy itt nem egyes esetekről, elszigetelt jelenségekről van szó. A tanulságot az egész nemzet számára vonja le, amikor a vagyongyarapító modern foglalkozásokra, az ipar és a kereskedelem gyakorlására buzdít, mert a gazdasági hanyatlás, az elszegényedés a nemzeti jövőt veszélyezteti. Ilyen értelemben fogalmazza meg aggodalmas szavait: „Ha annyi idegen elemtől környezve benn a hazában is annyi különböző követelő nemzetiség közt, nem éppen nagyon túlnyomó számunk mellett — még a földbirtok és a pénz sem lesz a magyarság kezében —, vajon már aztán mire építjük reményeink fellegvárát?”¹⁵ Az önismerethez segít hozzá Vajda, amikor megleli a nemzeti elbizakodottság ellenszerét, amikor azzal hűti le a magyar forrófejűeket, hogy rámutat, nem egyedül élünk e tájon, ha lemaradunk a népek versenyében, magunk látjuk kárát. Figyelmeztetésnek szánta: „Mellöttünk a dél, észak, s kelet... életerős szláv fajai most egymás után ébrednek a haladás, az európai művelődés szükségének öntudatára, vajon alkotmányunk palládiuma és önerőnk minden oldalú kifejtése nélkül, isten csodája megment-é bennünket a végenyészettől, a szomszédink műveltségéből felolvasástól?”¹⁶ S hogy még kevesebb ok legyen a nemzeti önelégtelenségre s még több a nekirugaszkodásra, a lemaradás veszélyét közvetlen közelben, a határokon belül mutatja meg a „vezetett fajok” példáján, amelyek „nem várnak ám a hátunk mögött... hanem elkerülnek és ott hagynak a faképnél és leszünk ismét ott, sőt még odább, ahol voltunk a végveszély örvényszélén”. Így formálta a Vajda által szorgalmazott önismeret — fő célkitűzése mellett — a tárgyilagosabb nemzetiség szemléletet s ezen keresztül az ország népeinek közeledését.

A szabadságharc bukása utáni évtized társadalmi és kulturális kérdéseinek önkritikus-kritikus vizsgálata során az asszimilációt is érinti Vajda s itt elsősorban a középrétegek, a túlnyomórészt idegen eredetű polgárság magyarrá válása érdekl. Szükségképpen találta magát szemben ezzel a problémával, hiszen ez a réteg Vajda alulról épülő polgárosodásában is fontos szerepet játszott s terveibe csak mint magyarrá lett társadalmi erőt építhette be. Már a *Csatárban* írt cikkei is hangsúlyozták, hogy a hazai németségből sokan elmagyarosodtak, vagy legalábbis jó hazafivá váltak az elmúlt évtized nehéz éveiben is. Ennek a folyamatnak a meggyorsítását, a többségében német iparos-kereskedő polgári rétegnek az elmagyarosodását sürgeti továbbra is. Értékes nyereség lenne ez a magyarság számára, mert mint Vajda mondja, „mailagosabb, korszerűbb, mert valódi polgárok, humanus... és gyakor-

¹³ I. m. 1036.

¹⁴ I. m. 1052.

¹⁵ I. m. 1052.

¹⁶ I. m. 1096.

latibb műveltséggel bírnak ama százpalcás szolgabírófajnál”.¹⁷ Ezek jó hazafiak tudnának lenni, csak be kellene venni őket, közelednünk kellene hozzájuk.

Az 1860-as évek magyar társadalmának természetét vizsgálva Vajda arra a megállapításra jut, hogy a középrendben van a legtöbb hiba, már pedig a középrend minden országban a legfontosabb — mondja. S ráadásul „nálunk ebben van a legtöbb idegen faj-elem”, amelynek a beolvasztása — épp kulcs helyzeténél és értékes tulajdonságainál fogva — elsőrendű nemzeti érdek. Vajda ugyanis azon a véleményen van, hogy „ázsiai származású természetünknek” feltétlenül hasznára válnék egy kis vérkeveredés, „korszerűbb, európaibb arányt (adna) művelődésünknek”, ha meg tudnánk valósítani „az iparos, munkás, úzer, szóval az úgynevezett s mindent magában foglaló polgár osztály” beolvasztását. Még egy kis spekulatív elméletieskedő ábrándozástól sem riad vissza, amikor azon a vérkeveredési arányon töpreng, hogy a magyar jellemből éppen annyi — tíz százaléknyi — józanság hiányzik, amilyen arányú az országban a beolvasztandó német polgárság. Ezt mondja erről: „Valóban, én igen jótékonyan tartanám, ha például a kereskedelmi s iparos osztály a magánéletben is, szívben, lélekben úgy elkeverednék a magyarral, hogy azt csak az utolsó ítéletre hívó hatalom oszthatná szét ismét régi elemeire. E nagyobb részt német származású fajnak lényege éppen olyan tulajdonokat rejt magában, melynek a mieinkkel való elkeveredéséből, mint az erő és gyöngédség egyesüléséből — a legtökéletesebb lény származhatik. Még egy tizedrész német hangyaszorgalom, rendszeretés, számítás, lelkiismeretesség, pontosság — éppen kellő mennyiség, melynél se több, se kevesebb nem kell fajunkba — és a hazánkban megtelepült németiség éppen mintegy tizedrésznyi.”¹⁹

Mivel pedig a „szívben, lélekben” való elkeveredés — mint Vajda hirdeti — magyar nemzeti érdek, annak lezajlását, a folyamat ütemét nem szabad a véletlenre bízni. Tudatosan elő kell azt mozdítani, hogy mihamarabb hasznára váljék az ország fejlődésének. A *Csatárban* Vajda a nemzetiségek iránti türelmet hangsúlyozza, a kényszer alkalmazását elveti olyan utalásokban, amelyek inkább elvi álláspontját fejezik ki különösebb gyakorlati jelleg nélkül. Az *Önbírálatban* továbbmegy ennél s az elvi elutasítás fenntartása mellett gyakorlati tanácsokat is ad. Tanácsokat a helyes magatartásra, a tapintatos viselkedésre a nem magyar állampolgárokkal szemben, hogy rossz szokásaikat elhagyva, s célra vezető módszereket alkalmazva sietessük a közeledést. Vajda törekvését az a körülmény motiválta, hogy — mint erre Komlós Aladár rámutat²⁰ — 1861-ben fokozódott a türelmetlenség a magyar közvéleményben a más ajkú hazai népek iránt s Vajda ez ellen lépett fel. De a módszerbeli, taktikai tanácsok arra is figyelmeztetnek, hogy a közeledés, a kapcsolatok rendezése ekkor már — az abszolutizmus gyengülése idején — a napi gyakorlat szintjén jelentkezett. Ezért hangsúlyozza a szemlélődés helyett az aktivitás fontosságát s az ösztönösség helyett a megfontoltságot, a tudatos tapintatot. Vajda okfejtéséből kitűnik, hogy a gyorsabb ütemű beolvadás akadályát nem más, mint a röpiratban ostorozott nemzeti hibák és rossz szokások, az „ázsiaiáság”, vagy „sínaiáság”, ahogyan másutt nevezi. Ezeknek a hibáknak a levetkezése, az idejétmúlt életstílussal való szakítás nyithatja meg az utat az asszimiláció számára. „A polgár osztály” könnyebben vegyülne velünk, ha „egy kissé mi is engednénk valamit, például — ami úgyse használ — egy kis fölös-

¹⁷ I. m. 1089.

¹⁸ I. m. 1058.

¹⁹ I. m. 1058.

²⁰ Vita a nacionalizmusról. KOMLÓS Aladár hozzászólása SOMOGYI Sándor előadásához. MTA Osztályközlemények, 1960. 159.

leget üstökünkől és a sallangból; jupiteri dölyfünkől és annak a régi nagysághoz talán, de a mai szorultsághoz úgysem illő szertartásaiából”.²¹ Vagyis le kellene vetkezni azokat a szokásokat, amelyek elriasztják, távol tartják tőlünk nem magyar nyelvű honfitársainkat. Ilyen szokásként bélyegzi meg a pazarló életmódot, a túlzó magyarodást, mert „e szakadatlanul a nemzetiség körül zajongó s annak féltéséből származó harang félreverés — felkölti a velünk lakó idegen fajok féltékenységét s illetőleg mintegy kihívja azt”.²² Más helyütt még élesebb szavakkal, a megsemmisítő gúny hangján egyenesen a középnemesség szemébe kiáltja, hogy az „paprikás, rókatorkos peleskei nótáriuskodásával, mogyorófás döbrögiskedésével egyfelől csábítja az özönvízelőtti táblabíró nemzedék maradványát, másrészt azonban elijeszti a legjótékonyabb, a hozzánk közeledő és belénk olvadni akaró idegen eredetű elemeket”.²³ Túlzó magyarkodás helyett — amely az idegeneket elriasztó külsőségekben éli ki magát — Vajda azt tanácsolja, hogy „ne annyira a nemzetiséget, mint a hazafiságot tegyük előtérbe” —, ez a legbiztosabb alap a megegyezésre. Ebben a szellemben adja praktikus tanácsait, olyanokat például, hogy magyar nyelvű sajtóterméket ne tukmáljunk nyelvünket nem beszélő nemzetiségekre, de azt elvárhatjuk tőlük, hogy a Széchenyi-szoborra adakozzanak, mert azt tudják, ki volt Széchenyi István. Hasonló példaként hozza fel azt is, hogy a budai magyar nyelvű népszínház jórészt a budai német ajkú hazafiak adományaiból létesült. Ilyen nézőpontból marasztalja el a Jókai szerkesztette *Magyar Sajtót*, mert az tiltakozott s nemzetiségi versengést csinált amiatt, hogy Desireé Artôt francia vendégművész előbb nem a magyar, hanem az újtéri német színházban lépett fel. Az így keletkezett hecc alkalmas volt arra, hogy sértse a hazai németek érzékenységét és kedvüket szegje. Pedig itt fokozott tapintatra volna szükség — fejtegeti Vajda —, mert a hazai német „nem csupán hazafi, de magyar is óhajt lenni”. Ez a legvagyonosabb, legértelmesebb nemzetiségi réteg, megnyerése „határozott túlsúlyt” biztosítana a nemzetnek. Annál is inkább, mivel Vajda szerint „ez elemnek a magyarság melletti tettleges rajongása, vakbuzgósága, nemcsak a többi hazai, de magára a birodalombeli különböző népelemekre, sőt magára a bécsi központi kormánykörökre is oly hatással van, mely ránk nézve legalább annyi, vagy tán több előnyt vívott ki eddig is, mint amennyit ártani képes volt a meredt nyakú önbálványozás és a némely éretlen politikus chinézer türelmetlensége”.²⁴

Amennyi kárt okoz — mert eltaszít — a túlzó magyarkodás, a taktikai érzéketlenség és a tapintat hiánya, annyira fontos a vonzó tényezők erősítése, az a magatartás, amely kívánatossá teszi a nemzetiségek előtt a magyarsághoz való közeledést. Vajda itt az általa vallott „nemzeti politika hiszekegyeként” első helyen említi a „polgárosuló műveltséget” és az „előhaladást” társadalmi és szellemi téren. Ettől kettős eredményt vár: „ez biztosítja nemzetiségünket legjobban, ez gerjeszt rokonszenvet irántunk idebenn és künn”.²⁵ Az asszimilációt serkentő magatartás tehát a példaadás, az élenjárás a gazdagság, a kultúra fejlesztésében. Petőfinek a nemzeti színjátszásról mondott szavait alkalmazza Vajda a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatára: „Olvadjatok be, aztán dicsők leszünk. Legyetek dicsők, aztán majd belétek olvadunk.” Vajda a második változatot vallja, jó lélektani és politikai érzékkel ismerve fel, hogy „a gőzerővel haladó jelenkorban a művelődés azon tűzfény, melynél egybeolvaszthatók a külön nemzetiségek”. A hódító példa fontosságát, az élenjárás áthasonító erejét hirdeti szinte rögeszme-szerű ismétlődéssel. S ezt teszi az.

²¹ V. J. Ö. M. 1058.

²² I. m. 1048.

²³ I. m. 1057.

²⁴ I. m. 1066.

²⁵ I. m. 1060.

egyén kötelességévé, amikor arról szól, hogy a csizmadia ne szólamokkal akarjon kitűnni, hanem azáltal, hogy „ez iparágban felülmúlja az idegent.” De ezt tűzi feladatul a nemzet elé is, mert „léteit, uralmat” csak úgy tudunk biztosítani magunknak, ha betöltjük a civilizátor szerepét, vagyis ha „a polgárosító mai műveltség terjesztőivé” leszünk. A népek versenyét megnyerni csak akkor leszünk képesek, ha „szorgalomban, vállalkozó szellemben, leleményességben, hajlékonyságban” példamutatóan az élen járunk. Nem csak a nemzetiségek megnyerésének az útja vezet a polgárosodáson keresztül. A tét ennél is nagyobb: a magyarság megmaradása, a nemzeti lét vagy nemlét kérdése függ attól, vállalni tudjuk-e az élenjárók szerepét. Ezért tér vissza ismételten új és újabb változatokban a gondolathoz: „nemzetiségünk léteikérdése: vezérként előlmenni a művelődés minden ágában! Első lenni a hazai fajok és északkeleti szomszédaink közt minden mesterségben, művészetben, tudományban, iparban, üzletben — különben az idegen művelődés árja elsodorja nemzetiségünket”.²⁶ Ezzel szemben a hatalmi eszközök, az erőszak alkalmazása nemcsak az ország népeit távolítja el tőlünk, hanem általa saját fajtánkat is „megöljük, eltemetjük”.

Amit Vajda az *Önbírálat*ban úgy fogalmazott meg, hogy „szép eszményünk, a nagy vezérszerep Európa keletén”, az a célkitűzés — az előbbit részletező és magyarázó *Polgárosodás*ban — már a politikai program modorában úgy hangzik: „Mi kevert ajkú lakossággal akarunk egy magyar államot alakítani, és ahhoz csatolni az idegen ajkúakat érdek által”. Az „érdek”: szabadság, egyenlőség, jogok, fejlett ipar, kereskedelem, rend, jólét stb., egyszóval: polgárosodás. A magyarság kis létszáma ellenére is megvalósíthatónak tűnő modern, nemzeti Magyarországhoz Vajda számára biztató történelmi példa a régi Róma és „a mai Amerika”, mert „mind a kettő a magyarnál sokkal kevesebb eredeti elemből keletkezett, ...de mindenütt a jogok egyenlőségének roppant előnye a gyűlevész csoportból egy nagy nemzetet alkotott...”²⁷ Legyen tehát a cél a nagy vezérszerep, a nyelvben egységes nemzet megalkotása, s tegyük ennek „emelyűivé” a polgárosultság útján meghódított nemzetiségeket és Ausztriát. Ebben foglalható össze a 60-as évek elején Vajda politikai koncepciójának a lényege.

Mi készíti a magyarságot „más idegen elemet polgárosító (civilisátor) és beolvasztó feladatra”? A kérdésre Vajda ezt a választ adja: „külső és belső geográfiai helyzetünk, fajkülönféleségi viszonyaink”. A magyarság létszáma alacsony, de nagyszámú és többféle nemzetiség él az országban s ezek a határokon kívül ill. a határok mentén lakó fajokonaiaktól is támogatást kaphatnak. Ezért csak úgy boldogulhatnak, ha gyorsabban haladunk, és ha „a többiek által utolérhetlen kultúra által” hódítani bírunk. Történelmi küldetésünk a nemzetiségek civilizálása s nemzeti érdekünk beolvasztásuk. Mind a két feladat megoldási módja a magyarság gyors polgárosodása. De más megközelítéssel is ugyanerre a következtetésre jut Vajda. Művelődésünk messze elmaradt a kor szellemétől, hasonlóképpen korszerűtlen erkölcsi felfogásunk is. Így pedig nem tudunk hatást gyakorolni a hazai nem magyar népekre s nem tudunk tekintélyre szert tenni Európa fejlettebb országai előtt. Ezért hát „gyors, gyökeres reformra” van szükség, hogy magunkba tudjuk olvasztani a „hazabeli idegen fajokat” és megnyerjük az európai közvélemény támogatását. Jelszószerűen is megfogalmazza: „művelődés, magyarosodás, szaporodás”. Ebben rejlik a „nemzeti nagy léteit” titka. S közülük az első, a művelődés a legfontosabb, mert hiszen — mint Vajda hirdeti — ez magyarrá teszi az ország népeit s gyarapítja a nemzet létszámát.

²⁶ I. m. 1070.

²⁷ I. m. 1206.

A művelődés-polgárosodás útján érhetjük el tehát az óhajtott célt. A kérdés most már az: „hogyan, mely eszközök által, mely irányban”.

Legfontosabb követelménynek azt tartja Vajda, hogy a nemzet jövőjét megalapozó nagy társadalmi reform legyen mindenben az irányadó és a mérték. Ennek kell alárendelni az ország igazgatását, ennek érdekei szerint kell meghatározni az egész belpolitikát. Mivel pedig a megvalósítandó polgárosodás elsődlegesen asszimilációs célokat szolgál, a politikai tevékenységet aszerint kell irányítani, módszereit, intézkedéseit aszerint kell megválasztani, hogy azokkal minél hatékonyabban megnyerjük magunknak a haza idegen ajkú lakóit. Vajda odáig megy, hogy kijelenti, ne azoknak a tetszéséhez igazodjon a politika, akik úgysis szeretik a hazát, mert magyarok, hanem a hazai nem magyar népek igényeihez, hogy így megszerettessük velük is önmagunkat és a közös hazát. Egyúttal olyan legyen ez a politika, amely szabadelvű szelleménél fogva a haladó polgári Európa rokonszenvét is kiváltja. Erdemes szószerint idézni Vajdát: „Az európai polgárosuló művelődés eszméje legyen azon középpont, melyhez minden belügyi még magas politikai intézkedéseinket is irányozzuk. Mert nem az a kérdés, mi tetszik nekünk, kik a hazát minden esetben sújtásban úgy, mint pantallonban, 1847-es vármegyékkel vagy 1848-as miniszteriummal egyaránt szeretjük, hanem a kérdés, mi tetszik azoknak, akik a hazát még eddig kevésbé tudták szeretni, mert nem bírtuk azt velük megszerettetni, részint szó ami szó — attól ölkelmöket elidegenítettük. Az a kérdés, mivel hódítsuk meg hazánknak vegyes fajait, felekezeteit, osztályait, s mivel szerezzük meg Európa elhatározó szabadelvű részének rokonszenvét.”²⁸

A rokonszenvet kiváltó és a hazát megszerettető intézkedések között az első helyen az a javaslat szerepel, amely Vajda polgárosodási programjának demokratikus jellegét emeli ki, vagyis az, hogy a magyar társadalom vezető osztályai mondanak le minél több előjogukról. Ez a követelés világossá teszi számunkra, hogy Vajda nem pusztán a bécsi politika ármánykodásában látja a békétlenség forrását, hanem a magyar társadalom szerkezetében, a feudális kiváltságok tovább élésében is felismeri az ország népeinek közeledését késleltető akadályokat. De a korszerűtlen társadalmi berendezkedésre vezet vissza a közerkölcs elvadultságát, az életmód elriasztó jelenségeit is. Ezért hangsúlyozza, hogy szükség van továbbá „úgy a felsőbb, mint a legalsóbb társadalmi osztálynál az erkölcsök nemesbülésére”. Hogy mi volt a véleménye Vajdának a hazai, főként a nemesi erkölcsökről, azt részletesen kifejtette az *Önbírálatban*. Főlháborodása, ostorozó szenvedélye olyan mértékű, hogy abból bőven telik a *Polgárosodásra* is. S amikor most az „erkölcsök nemesbülését” követeli, nem esik nehezeére szinte egy lélekzetvételre elsorolni azokat a rossz szokásokat, erkölcsi fogyatékoságokat, amelyek elriasztják tőlünk a hazai „idegen fajokat”, s amelyektől — ha az európai művelt nemzetek közé akarunk tartozni — mielőbb meg kell szabadulnunk. Vajda vádirata így hangzik: „Ez a rendszer szülte a tulajdonjog iránti nomád könnyelműséget, lelkiismeretlenséget; a rendtelenség iránti sátoros cigányszerű előszeretetet, a féktelen zsarnokságra, gyáva kényuraságra egyfelől, másfelől az aljas szolgaságra való hajlamot; az okatlan s néha tudatosan önkárosító dacos ellentmondás, visszavonás, közmondásosan világhíres magyar egyetnemértés ördögi szellemét, lábat adott a nemesi kiváltsággá fajult orgazdaságnak, eszményítő talajt az üres, lármás, szájaskodó hengegésnek, a könnyű, olcsó hazafiságnak, henyeségnek, hizlalta a hájas szenvtelenséget, aranyszékbe ültette a kongófejű, szívtelen dölyföt és tudja az ég, még mennyi egyéb maszlagot nevelt a haza kövér földjén”.²⁹

²⁸ I. m. 1157.

²⁹ I. m. 1160.

Az erkölcsök elvadultsága szoros összefüggésben van a népnevelés, a közgondolkodás, a közművelődés elmaradottságával. Az erkölcsnemesítő, polgárosító munkát a legsürgősebb a színmagyar vidékeken kezdeni, itt kell mielőbb megszüntetni az elmaradottságot, hiszen másként hogyan járhatna élen, miként mutathatna vonzó példát a magyarság. A tapasztalat keserű kifakadásra készíti Vajdát, amikor az Alföld népére gondol: „És éppen ott legelhanyagoltabb a népnevelés, ahol a legnagyobb fokon kellene állnia, a tiszta, keveréktelen magyar faj lakta, a tulajdonképpeni Magyarországot alkotó egész nagy Alföld gazdag rónáin! Micsoda erkölcsök, micsoda szokások, minő őskori kezdetleges életmód, valóságos beduin világ! Sírhat a művelt magyar lelke, ha eltekint végig e nemcsak anyagi, de szellemi értelemben is zordon, vad pusztaságon”.³⁰

A polgárosító, az erkölcsöket és a közgondolkodást korszerűsítő folyamatban Vajda kiemelt szerepet szán a népoktatásnak. Véleménye szerint a néptanítók képzését úgy kell átalakítani, hogy a fiatal pedagógusok magukkal vigyék az új szellemet a falvakba. Azt a szellemet, amely a nemzetiségi és vallási türelmet képviseli, s föllép a mások anyanyelvét, meggyőződését sértő, gúnyoló magatartás ellen. Az iskolák sokat tehetnének az ország népei közötti közeledés érdekében. Ennek a célnak kell alárendelni Vajda szerint az oktatáspolitikát. „Mennyit érne az például — mondja —, ha magunk állítván tanítóképezdéket, minden legkisebb faluba küldött ilyen tanító egyebek között olyatén szabályokat is vinne magával, teszem, hogy a keze alatti magyar növendéket szigorúan eltiltván az idegen nemzetbeli társak csúfolásától, szívébe azok iránt szeretetet csöpögtessen. Hiszen a mai nemzedék már az iskolában, az utcán megmérgezi az idegen elemet, nemzetisége kigúnyolásával.”³¹

A nemzetiségi és vallási türelem ellen súlyosan vét a társadalom is. Vajda véleménye szerint a 60-as évek elején e tekintetben rosszabb a helyzet, mint 1848 előtt volt. A modern gondolkodással, s így a magyar nemzet alapvető érdekeivel sem fér össze az a magatartás, amikor „hazafi rüpkjeink” véltlen és művelt zsidókat kiutasítanak a liberális kaszinóból vagy a kávéházból csupán azért, mert azok zsidók. Túrhetetlen az is, ha kigúnyolják a magyarul törve beszélő nemzetiségit s ezzel megakadályozzák közeledését: „Szegény tót vagy német, ha magyarul kotyogni kezd, még ma is leröhögik, sőt mi több, letiltják sokan, hogy mi jogon merészel magyar lenni akarni”. Ha igényt tartunk a művelt nemzetek rokonszenvére és a hazai népek közeledésére — már pedig ez a polgárosodás célja —, akkor nemcsak hirdetni, hanem széles körben megvalósítani kellene a mások iránti türelmet. Hogy ettől mennyire hátra vagyunk, bizonyítékul Vajda az irodalmi életet hozza fel. A „középkori előítélteesség” jeleit látja abban megnyilvánulni, hogy vannak szerkesztők, akik nem a tehetőséget, hanem a származást nézik s egy-egy célzással, megjegyzéssel a nagyközönség előtt népszerűtlenné tehetnek érdemes alkotókat.

A „szabadság, egyenlőség, a jogok, kiváltságok megosztása, türelmesség fajok és felekezetek iránt, rend, jólét” megvalósítása révén Vajda a nemzet jellemét akarja korszerűvé, európaivá tenni. Csak az így átformált, modern magyarság lesz képes — mondja — „békés úton, a felsőbb művelődés erejével” hódítani, győzni a környező népek versenyében.

Mit jelent Vajda felfogása szerint ez a győzelem? Mit vár a nagy reform eredményeként? A polgárosodás a magyarokat „a náluknál műveletlenebb fajok jótékony nevelő uraivá teszi”, s nyomában az ország népességét „14 millió helyett 25 millió

³⁰ I. m. 1173.

³¹ I. m. 1167.

magyar lélek” alkotja majd. A „kettős roppant eredmény” tehát: a nemzetiségek elmagyarosodása, és az ország lakosságának tetemes növekedése.

A civilizátori szerep sikeres betöltése olyan haszonnal is járna, hogy a magyar főváros válhatna a táj népeinek kulturális centrumává, „hogy amiért ma Bécsbe mennek, ezentúl Pestre jönnének Bukarestből és Kolozsvárról”. A „kelet Párisává” emelkedett Pest eszméjét — mint azt a kritikai kiadás VI. kötetének jegyzetei részletesen kimutatják — Vajda Kemény Zsigmonddal, Eötvös Józseffel együtt vallja s megtalálható az már Széchenyinél, akit Vajda János sok vonatkozásban tanítójaként tisztel, s akinek politikai elgondolásaiból bőségesen merített.

Polgárosodási programjának további kedvező hatását abban jelöli meg, hogy a közjólét és az asszimiláció nyomán lélekszámban jelentősen megnőtt magyarság „egy nagy hatalmat, tudniillik a jelen birodalom súly és központját” képezi majd, vagyis hogy nemcsak a középeurópai művelődésnek, hanem az eddig Bécs irányítása alá tartozó országok és területek kormányzásának is a székhelye, centruma lesz Magyarország ill. Buda-Pest. A birodalom súlypontjának kelet felé, Magyarországra történő eltolódása pedig nemcsak közigazgatási és politikai központtá tenné a magyar fővárost, hanem székvárossá is, a „felséges uralkodóház” lakhelyévé. Így támad a „magyar Szaharák”, a „beduin világ” helyén Vajda — Kemény Zsigmond, Széchenyi és mások eszméivel rokon — szép ábrándja szerint egy „hatalmas magyar birodalom”, nem is nagyon távoli jövőben, „egy nemzedék élettartama, legfőljebb 30—40 év alatt”. Vagyis valamivel korábban, mint Jókainál *A jövő század regényében*, mintegy ötven évvel megelőzve „Habsburg Árpád” uralkodását. A romantikus álom irrealitását tovább fokozza, egyben azonban Vajda őszinte demokratizmusát, mély humanizmusát hangsúlyozza az a mozzanat, hogy ezt a néhány évtized alatt végbemenő történelmi csodát „puskalövés nélkül, szent békekességben” szeretné véghezvinni. A későbbiekben is többször visszatér még ehhez az elképzeléshez, de amikor már az európai hatalmi egyensúly gondolata foglalkoztatja és — az olasz, német példa után — a szláv egységtől való fenyegettség félelme is eltölti, kevésbé békés megoldásokkal is próbál megbarátkozni.

A „nemzeti eszmén épülő polgárosulás” tehát azt jelenti, hogy Vajda a kor igényeivel összhangba akarja hozni és a korabeli fejlett nyugati országok színvonálára kívánja emelni a magyar gazdaságot, a közműveltséget, a társadalmi rendet, a nemzeti jellemet. De ennek a kívánt átalakulásnak elsődlegesen mégsem társadalmi indokoltsága van Vajdánál, hanem kiemelten nemzeti. Nemzeti célzatú ez a polgárosodás, mert az idegen fajok közé ékelt magyarság pusztulását, elnyeletését akarja megakadályozni, sőt általa biztosítani kívánja a nemzet számbeli gyarapodását és a nemzetiségi kérdés megoldását a békés, természetes asszimiláció útján. Ez pedig azt jelenti, hogy Vajda szemléletében a nemzet és haladás fogalom pár közt az elsősorú esik a hangsúly, vagyis a polgárosodás nem cél, hanem eszköz a nála fontosabb, a neki fölérendelt nemzeti érdekek és célok megvalósításában. Sőtér István figyelmeztet arra, hogy ez a koncepció lényegéből fakadóan ellentmondásos, s hogy „Vajda elvei éppúgy mutatnak a radikális demokratizmus, mint a nemzeti és faji sovinizmus irányába”.³²

Az ellentmondás még élesebbnek tűnik, mikor a *Polgárosodás* utolsó fejezetében azt olvassuk: „Az emberiség eszméje... annival nagyobb, erősebb a nemzetiségnél, amennyivel egy speciális haza eszméje nagyobb az egyes embernél. Az emberiség eszméje inkább a felvilágosodásé, a magasabb műveltségé, a nemzetiség inkább az úgynevezett barbarizmusé. Amint az ember előbb csak egyes családok, majd aztán

³² SÖTÉR István: I. m. 335.

törzsek, végre nemzetekre oszlott, amint műveltsége egy egész nagy állam megalkotására képesíté —, úgy a művelődés tovább haladván, végcélja nem lehet más, mint az összes emberiségnek, nemzeti szellemeik megtartása mellett — egy nagyszerű államrendszerbeni egyesülése. E nagy cél felé irányul a jelen s közeljövő törekvése, emellett minden egyes nép sajátlagos érdeke másodrendűvé törpül”.³³ Itt tehát Vajda az előbbi tételt megfordítja, úgy is mondhatnánk, „a talpára állítja”, amikor a nemzeti érdeket aláveti az egyetemes haladásnak. A röpirat e fejezetével kapcsolatban Sötér István „a nemzet fölé helyezett emberiség eszméjének” a jelentőségét hangsúlyozva rámutat ennek a 48-as forradalmi korszakban gyökerező voltára, arra, hogy Vajda itt a forradalmak eszmei örökségét idézi meg a „szűk magyar látópont”, a nemzeti bezárkózás ellen, s hogy itt a haza-központú irodalommal szemben már egy egyetemesebb igény fogalmazódik meg, azé a modern irodalomé, amelyet majd a *Nyugat* nemzedéke fog megteremteni. Sötér István megállapítását Vajda érvelése, irodalmi példái meggyőzően alá is támasztják. De az sem lehet kétséges, hogy itt Vajda nemcsak irodalomról beszél s fejtegetése olyan magasabb eszmék és célok megvilágítására irányul, amelyek megközelítésében nemcsak az irodalomnak, hanem a politikának is fontos szerepe van. Ezért szól „a politikai és poétai próféták nagy és szoros feladatáról”. Ezért hát jogosan vetődik fel a kérdés, hogyan illeszkedik be Vajda eddig követett gondolatrendszerébe ez az utóbbi tétel, összeegyeztethető-e a két, egymásnak merőben ellentmondani látszó gondolat.

Vajda az *Önbírálat*ban és a *Polgárosodás*ban is ismételten szavá teszi a túlzó magyarkodást, a nemzeti külsőségek erős hangsúlyozását, a lépten-nyomon hangoztatott hazafiaskodó frázisokat. Ezeket kettős indokolással veti el. Mert ázsiainak, primitívnek, a művelt magatartással ellentétesnek tartja, olyannak, ami akadályozza a hazai fejlődést; másrészt olyannak, ami ellenszenvenessé tesz bennünket Európa népeinek szemében, idehaza pedig elriasztja a nemzetiségeket, tehát útjában áll az asszimilációnak. Ha az emberiség eszméjének magasabbrendűségéről szóló mondatokat ebből a kiindulásból próbáljuk megközelíteni s azokat a röpiratok, főként pedig a *Polgárosodás* gondolatmenetében és az adott szövegekörnyezetben vizsgáljuk, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Vajda nem kerül önmagával ellentétbe. Itt is azért hivatkozik — a túlzó magyarkodással szemben — az egyetemes emberi szempontokra, hogy a közvéleményt kimozdítsa maradi helyzetéből és meggyőzze a polgárosodás szükségességéről. Másrészt peddig itt is arra figyelmeztet — mint többször más helyen —, hogy az európai népek rokonszenvére csak a művelt magyarság számíthat. S itt sem mulasztja el a már többször említett intést, hogy „élire pedig ne állítsuk a nemzetiségi kérdést, mert mi azzal többet elriasztunk, mint amennyit jelenlegi helyzetünkben adni képes, édes kevés előnyökkel magunkhoz vonzhatunk”. Az ellentmondás tehát nem a gondolatmenetben van, hanem — mint Sötér István megállapította — a „nemzeti eszmén épülő polgárosulás ideológiájában”, amely az egyetemes társadalmi célok megközelítését akadályozza a nemzeti érdekek abszolutizálásával. Vajda az emberiség eszméjét hirdette mint a művelődés végcélját, ugyanakkor a nemzet, a „speciális haza” érdekeit helyezte mindenek fölé. Ha — mint Sötér István írja — Ady a polgárosodási programban is méltán tekintheti elődjének — ez az előfutár-szerep talán arra is feljogosít bennünket, hogy Ady „két meggyőző-désű” közérzetének a kezdeti változatát lássuk Vajda szemléletében.

A nemzeti „nagyélet” számára Vajda egyik „emelyű”-ként a polgárosodás útján beolvastandó nemzetiségeket tekintette, a másik emelyű szerepét Ausztriának szánta. Gondolatrendszerében a kettő összefügg, egyik feltételezi a másikat.

³³ V. J. Ö. M. 1207—8.

A Bach-rendszer bukását követő években a magyar politikai közvéleményt foglalkoztató kérdések között első helyen állt az, hogyan kell rendezni Magyarországot és Ausztria kapcsolatát s ezzel párhuzamosan miként oldható meg a nemzeti problémák. A rendezésre két lehetőség kínálkozott. Az egyik Kossuth konföderációs terve, amely 1862. közepén vált ismertté s amely oly módon teremtette volna meg az európai egyensúlyt, hogy a dunai népek államszövetségét kívánta létrehozni. A másik lehetőség az Ausztriával való szövetség, amelynek eszméi előkészítését, megalapozását Széchenyi műveiben, sokoldalú, aktuális megindokolását pedig Kemény Zsigmond röpirataiban találják meg a politika iránt érdeklődő olvasók.

A nagyobb befolyást a közvéleményre az utóbbi alternatíva gyakorolta, Kossuth tervét pedig elutasították. Ezt tette Vajda is a 60-as évek végének rövid időszakát kivéve. Vajda — Széchenyi eszméinek hatásától is ösztönözve — az Ausztriával létesítendő szövetség híve volt s arra számított, hogy a szövetségen belül a vezető szerep idővel a magyarság kezébe megy át. Abban azonban — legalábbis a 60-as évek elején — elhatárolta magát az osztrák szövetséget vallók — konzervatív és közép-nemesi — táborától, hogy e megegyezést nem volt hajlandó a nemzetségekkel szemben, azok rovására támogatni. Ez ugyanis Vajda szerint az „1847-es katakombaszerű vármegyés” irány elképzelése volt. Ezért elutasítja, mert az ellenségünké teszi a nemzetségeket s idegen a polgárosodás szellemétől is. Vajda gondolatmenetének főbb lépései a következők: az 1849 után kialakult helyzetben „csekély számunk és rokontalan voltunk mellett szövetség nélkül nem állhatunk fenn”. Szövetség szempontjából pedig Ausztria és a nemzetségek jöhetnek számba. Mint láttuk, Ausztriát a nemzetségekkel szemben — nem vállalja. De ennek a fordítottját sem, mert a nemzetségekkel illetve azok anyanemzeteivel, a dunai népekkel való társulást Ausztria ellenében csak „a legmerészebb va banque pártbeliek fedezték fel”. De a két lehetőség mindegyikének egyidejű elutasítása is veszélyes, hiszen „volt idő, midőn titáni égberontó vakmerőséggel mindkettőt (t. i. Ausztriát és a nemzetségeket is) elvetettük és ekkor csakugyan a legmélyebbre buktunk”. Így hát Vajda számára csak egyetlen változat marad: „fogadjuk el szövetségésül mind a kettőt”. Szövetség abból a célból, hogy „Ausztriát és a nemzetségeket nemzeti lételünk emeltyüivé, főtámaszaivá tegyük”. Ebből kitűnik, hogy Vajda nemcsak a polgárosodást — s azon keresztül az asszimilációt — állítja a nemzeti célok szolgálatába, hanem a közjogi probléma megoldását is. Mind a kettő eszköz jellegű, „emeltyű” a nemzeti megmaradás, a hegemonia biztosítása és az óhajtott történelmi szerepvállalás, a dicső jövő érdekében.

Álláspontja kialakításában nemcsak Széchenyi és az ő nyomán népszerűvé vált eszmék játszottak szerepet. Vajda gondolkodását a forradalom és szabadságharc tapasztalatai is formálták. Ezek alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarország és Ausztria együvé tartozását „háromszázados politika”, „hagyományos és végzettszerű politika”, az európai helyzet, a „dolgok rendje” követeli. De a dolgok rendje sugalmazza az ország népei közti békét is. Ezért jut Vajda a közelmúlt figyelemztetése nyomán arra a tanulásra, hogy a nemzetnek „nem szabad elégetni háta mögött a visszavonuló hidat, mint ezt például 1849-ben cselekedte. Sőt ha két híd van, miért ne tartsa meg mindkettőt.”³⁴ Miért? Talán előrelátó óvatosságból? Ha az egyik híd összeomlik, maradjon még egy lehetőség? Nincs okunk és jogunk sem, hogy kétségbevonjuk Vajda őszinteségét a kettős közeledés, a kétirányú megegyezés dolgában. Nem a jószándék hiányát, inkább a romantikára hajlamos politikai álmoldozás logikus következményét kell látnunk abban, hogy a „két híd” elméletét hamarosan maga Vajda is kénytelen lesz feladni. Amikor ugyanis a kettős szövetség

³⁴ V. J. Ö. M. 1186.

elvét megfogalmazta, nem számolt azzal, hogy ez két alapvető körülmény folytán teljességgel megvalósíthatatlan. Hiába élt benne mélyen a 49-es tragédia emléke, számításán kívül hagyta annak egyik fontos tanulságát, azt, hogy a magyarság és a nemzetiségek szövetezése Bécs számára nem kívánatos s ezért igyekszik azt minden módon megakadályozni. A másik körülmény a nemzetiségi törvénytervezet „politikai magyar nemzet” elve, amely leküzdhetetlen akadályként állt a nemzetiségekkel való megegyezés útjában.

Ha ezekkel nem vetett számot, amikor a kétirányú közeledést hirdette, tévedésére hamarosan maga a gyakorlat figyelmeztette. A nemzetiségek még az 1861-es országgyűlés tanácskozásai alatt szervezkedtek s megfogalmazták nyilatkozataikat, amelyekben — a történelmi határok tiszteletben tartásának hangoztatása mellett — követelték nemzeti elismertetésüket és az általuk lakott területek számára önálló beligazgatást, autonómiát sürgettek. A szászok és a románok Erdély sorsát egy új választási törvénnyel megválasztott erdélyi országgyűlés döntésére kívánták bízni. A nemzetiségi mozgolódás növekvő aggodalmat váltott ki az egész országban és a Béccsel kötendő alku útjára készítette mindazokat, akik veszélyeztetve érezték a magyar nemzeti érdekeket. Véleményüket Kecskeméthy Aurél szavai fejezték ki találóan, amikor azt mondta, hogy a nemzetiségekkel való kibékülésért ill. megegyezésért sokkal nagyobb árat kellene fizetni, mint amibe az Ausztriával kötendő szövetség kerülhet.³⁵

Vajdának az országgyűlés feloszlását követő hónapokban rá kellett jönnie, hogy a két híd koncepció járhatatlan, sőt ellenünk irányuló szövetezés van készülődésben, mert a törvénytervezet körül támadt nézeteltérések miatt a nemzetiségek újból Bécshez közelednek, onnan várnak — velünk szemben — segítséget s ott reménykeltően meg is hallgatják őket. Ez Vajda számára azt jelentette, nemcsak hogy nem tekintheti többé Ausztriát és a nemzetiségeket „emelytűnek”, kettős felhajtó erőnek a magyarság emelkedéséhez, hanem azzal az eshetőséggel is számolnia kell, hogy ezek ketten a magyarság romlására, érdekeinek megkárosítására kötnek paktumot. Ha a kettőt nem lehet, legalább az egyiket — Ausztriát — meg kell tartani, illetve megnyerni a magyar nemzeti célok érdekében. Így következett be a fordulat Vajda szemléletében s pár hónap elteltéig elegendő volt ahhoz, hogy törölje gondolatrendszeréből a nemzetiségekkel való együttműködést s helyette fokozott erővel igyekezzék bizonyítani az Ausztriához való kötődésünk sorsszerűségét.

Vajda — akinek gondolkodásában a nemzeti megmaradás és a fényes jövő vágya meghatározó szerepet játszott — fokozottan átérezte a megélt nemzetiségi tevékenység, a bonyolulttá váló politikai helyzet okozta riadalmat. A *Polgárosodás* alaphangját az erős bizakodás, a nemzeti jövő hitének biztonsága határozza meg. Az egy évvel későbbi cikksorozat, az *Irányszemlék* már nem mentesek a veszélyérzetet, az aggodalmat kifejező megjegyzésektől. Vajda érvelésében itt már gyakran jelentkeznek olyan elemek, amelyek közérzetének, politikai felfogásának megváltozásáról árulkodnak. Előadásmódja is gyakran védekező, sőt védekezve támadó hangnemet alkalmaz a nemzetiségekkel szemben. Az *Irányszemlék*ben már „a hazánkban lakó nemzetiségek nyílt titkos intencióirol” beszél, sőt önvédelmi szempontból szükségesnek tartja „hatalmas szövetségesek súlyának elfogulatlan mérlegelését”. Hivatkozik a magyarság kicsi és rokontalan voltára, s ezért olyan állami keretek kialakítását sürgeti, amelyek „védőpaizsként” óvják a „külföldi nemzetiségek nyomásától”, másutt amiatt fejezi ki aggodalmát, hogy az ország nem magyar népei külföldről kapnak támogatást törekvéseik megvalósításához.

³⁵ Kr. k. VI. Politikai röpiratok 336.

Az a Vajda, aki korábban oly sokszor hivatkozott büszkén vállalt szabadelvűségére, most korlátokba ütközik és azt hangoztatja, hogy a liberalizmusnak határai vannak, nem alkalmazhatjuk azt önmagunk érdekei ellen, főként akkor nem, amikor történeti jogaink, magasabb műveltségünk, a „szellemileg felsőbb” magyarság veszélyeztetéséről van szó. Ilyen veszély, — a „mai nap helyzetének aggasztó képe” — tárul Vajda elé az erdélyi országgyűlés összehívásának hírére. Attól tart, hogy ezt biztatásnak tekintenek a többi nemzetiségek is saját autonomista céljaik érdekében. Vajda szavaiból a területi integritás féltése szól s az is kiderül, hogy milyen okok miatt nem tudja elfogadni a dunai konföderáció tervét. „Az összehívandó erdélyi országgyűléstől várja a jobbat az „A Hon”-féle optimista, pedig még ez sem minden, — szól Vajda aggodalmas figyelmeztetése, — A fennálló rendszer súlya alatt követhetni fogják a szomszéd román megyék, aztán Horvátország, végre a Vojvodina... pro coronide még Szvatoplukia? A „dunai konföderáció” tervének létesülésétől egyaránt félnek békülő és nem békülő pártjaink. És mégis mindketten oda működni látszanak persze öntudatlan, hogy e terv létesüljön, nem ugyan eredeti szerzője, de annak ellenfele által végrehajtva. Ez a mai nap helyzetének aggasztó képe.”³⁶ A nemzeti érdekeket féltő aggodalma, a fenyegető veszélyekkel szemben tanúsított óvatossága alapján érzi felhatalmazva magát arra, hogy figyelmeztesse az ország sorsát intézni hivatott vagy arra jogot formáló pártokat. Az ország területi egységének megóvása szorosán összekapcsolódik nála a magyarság vezető szerepének, uralkodó helyzetének féltésével. Ezért fogja korlátok közé a liberalizmust, amikor már úgy érzi, hogy további növelése a nemzet kárára válna. Érveit így fogalmazza meg: „Nem dobhatjuk oda Erdélyt a fejletlenebb többségnek, a szabadelvűség e mérve már a fennálló viszonyok közt gyávaság vagy együgyűség volna... Sőt, éppen helyesen felfogott szabadelvűség alapján mondhatjuk, miképp nemcsak történeti, de korszerű haladási elvek szerint is jogosult kívánságunk, hogy a hazának történethatárai közt élő magyar nemzetiség semmi más durvább külnyomásnak áldozatul oda ne vessessék. Ha korunkban minden egyéb fölött a műveltségnek van előjoga és ha a társadalmi egyenlőséget nem anyagi alapon, de a szellem jogos követelményei szerint rendezni tartjuk célszerűnek, akkor nemzetünk méltán követelheti, hogy magasabb értelmisége a nyers tömeg által — éppen ennek saját, de rosszul felfogott érdeke ellenére is — agyon ne nyomassék.”³⁷ A történelmi ország területi integritásának s ezzel együtt a magyar hegemoniának a védelme mögött már bizonyos indulat is lappang, amint erről Vajda mondatai árulkodnak. Mert amit védekezéséknél, a magyarságot fenyegető veszedelem elhárítása céljából mond, abban támadás is van, a nemzetiségek magyarelleses föllépésének megbélyegzése s alkalmas a nacionalista közhangulatnak a testvérnepek elleni fölszítására. Egyebek közt ilyen kicsengésű az a nyilatkozata is, amelyikben a nemzetiségek autonóm törekvéseiről szól: „Elengedhetetlenül megköveteljük, hogy bármelyik szórványos többségével külön államot az államban ne alkosson s ne legyen szabadalma a keresztyén műveltségnek ezeréves szolgálatokat tett s nála műveltebb, szellemileg felsőbb magyart agyonszorítani.” A nemzetiségi határozatok a területi belkormányzatot ekkor és még hosszú ideig a történelmi határok között, a politikai egység megőrzése mellett kívánták érvényesíteni. De Vajda — és szinte az egész magyar közvélemény — ebben a törekvésben a nemzeti önállóság veszélyeztetését látta. Ezért a lét vagy nemlét alternatívájaként fogta fel, s Jókaival és másokkal egyetértésben abszurd, utópisztikus elképzelésnek tartotta az önkormányzat megvalósítását. „Messze van még az a kor nagyon, melyben egy-egy megye vagy akár falu

³⁶ I. m. 220.

³⁷ I. m. 183.

is külön államot képezhet... Azért a magyar nemzet vagy őrizze meg eddigi állami egységét vagy... csapjon föl világpolgárnak.”

A múlt századi magyar liberalizmusnak az a sajátossága is jelentkezik már itt Vajdánál, hogy szakadék támad a szavak és a valóság között, hogy a politikai nyilatkozatokban hirdetett egyenlőség a magyarság és a nem magyar népek között a gyakorlatban egyenlőtlenséget takar. „Nem akarunk mi hajszálnyi előjogot fajunknak a többi fölött” — hangoztatja Vajda s a teljes egyenjogúság megvalósításaként szükségesnek tartja, — az egyébként jogos, igazságos „zsinórmérték” alkalmazását —, hogy „az egyén rendelje alá magát a magasabb államéreknek” akár magyar vagy román vagy szláv. De azt neki is tudnia kellett, hogy — mivel az állam magyar —, a meghiúsult egyezkedési kísérletek után egyelőre Bécs felé orientálódó nemzetiségek a maguk érdekeit a magyar érdekekkel sem összeegyeztetni, még kevésbé az előbbieket az utóbbiaknak alávetni nem akarták.

Szükségszerű, hogy amilyen határozottan elveti a nemzetiségi törekvéseket s ártalmasnak minősíti a velük való szövetkezést, olyan buzgalommal érvel most Ausztria mellett. Benne látja a biztosítékot Magyarország területi egységének megvédésére: „Ez érdek az, mely köti Magyarországot Ausztriához századok óta és fog a kötni még tán századokig”. Ez a szövetség „életszükség”, ez a feltétele a nemzet megmaradásának és a fejlődés útján való előrejutásának is. A kétféle szövetség lehetősége Vajda szemében most már az élet-halál ellentétéként jelentkezik, ezért jut arra a következtetésre, hogy „aki Ausztriávali szövetségünket a haladással, a pusztán nemzetiségekkelit azonban egynek érteni képes állami létünk s idővel nemzetiségünk szétolvadásával: — az meg fogja érteni azt is, miért életszükség nekünk Ausztria szövetsége s ki meri mondani, hogy ha megszakítná valamely végzet az összekötő kapcsot, újra meg kellene azt újítanunk.”³⁸

Az Ausztriával kötendő, ill. megújítandó szövetség Vajda számára nemcsak az ország és a nemzet megmaradásának a záloga, hanem a „nagy lét” ígérete is, reményt nyújt arra, hogy „a magyar korona történeti adósságleveleit” behajtsuk déli és keleti hódításokkal, visszahozza Nagy Lajos birodalmának dicsőségét, hozzásegít ahhoz, hogy betöltsük civilizátori küldetésünket, a közvetítő szerepet kelet és nyugat között. Az egymásra utaltság kölcsönös — mondja Vajda —, mert Ausztriának is szüksége van a magyar segítségre. Hiszen a magyar sereg a szabadelvűség és az európai műveltség zászlója alatt harcolhat „kelet barbarizmus, észak vandalizmus” ellen.³⁹

Mentségül talán nem, de magyarázatul szolgálhat, hogy Vajda a kelet-nyugat közötti közvetítés, a civilizátori hivatás hangoztatásával nem állott e korban egyedül. Hasonló módon vélekedett a politikához nála jobban értő Kemény és Eötvös is, sőt az eszmék eredete a reformkorra, Széchenyi törekvéseire is visszavezethető.⁴⁰ De bárhonnán is erednek, nincs mit szépíteni Vajda felfogásán s aligha csak arról van szó, — mint Komlós Aladár írja —, hogy Vajda „a lelke mélyén nacionalista álmokat melenget”. A nacionalista álmok és a hódító politika hirdetése, később majd a nagy magyar birodalom álma szükségszerűen következik Vajda legfőbb politikai alapelvéből, mely szerint a nemzet érdeke mindenképp felett való.

³⁸ I. m. 182.

³⁹ I. m. 209—10.

⁴⁰ I. m. 511.

Egyelőre a magyar nagyhatalmi álmok eltűnnek Vajda gondolatvilágából. Az *Irányszemek* megjelenését követő évtized írásai nem szólnak a civilizációs vezérszerepről, sem a történelmi adósságlevelek beváltásáról. Igaz, ezekre az évekre esik Vajda írói pályájának legnagyobb megrázkódtatása, „kiűzetése” az országból s 1866-ban történt visszatérése után is egy ideig súlyos gondokkal kellett küzdenie. Üldöztetése, átmeneti kikapcsolódása a hazai szellemi életből természetesen gondolkodásán is nyomot hagyott.

Komlós Aladár azt írja erről az életszakaszcsozról, hogy „Vajda sohasem lát tisztábban, mint az 1867—74 közti években. Ezidőben nincs ellentét a társadalmi és a közjogi, ill. nemzetiségi kérdésben vallott nézetei közt.”⁴¹ Ez abban az értelemben igaz, hogy írásait valóban demokratikus szellem hatja át akár a kiegyezésről, akár a polgári fejlődés szükségességéről, akár pedig a nemzetiségekről szól. A „sohasem lát tisztábban” minősítésből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy ez időben Vajda gondolkodása, szemlélete alapvetően, a lényegét érintően megváltozott volna. Erről szó sincs. Csupán azt történt, hogy — mivel a 67-es paktumot hiányosnak, elégtelennek tartotta — Ausztria időlegesen kimaradt politikai terveiből. Akik pedig a kiegyezést megkötötték, most a hatalomban ültek az ellenzékbe szorult Vajdával szemben. Ezek a körülmények készítetik Vajdát a dunai konföderációhoz való átmeneti közeledésre s az együttműködésre a Kossuthot támogató párttal ill. annak sajtójával. De gondolkodásában továbbra is a nemzeti érdek, a megmaradás, a művelődés útján remélt hódítás, a békés asszimiláció a meghatározó elem. Változatlanul nagy gondja a főváros magyarosodása. 1866-os egyik cikkében arról kesereg, hogy az utóbbi két évtized alatt a pesti vendéglők, kávéházak, üzletek tulajdonosai megtanultak ugyan magyarul, de a katolikus templomok nagy részében még németül hirdetik az ígét s vannak elemi iskolai tanítók, akik nem tudnak magyarul. Hogy Vajdában e tapasztalatok milyen érzést keltettek, cikkének címe — *Keserű falatok* — is tanúsítja.⁴² Sürgeti a főváros gyorsabb magyarosodását s ebből a célból tartja fontosnak a nemzeti nyelv és kultúra terjesztését, a hatékony színházfejlesztést.

A 67-es kiegyezést elutasítja, mert „az abszolutizmusnak ezen mindenestre mérsékeltebb formája” csak 8—10 évvel korábban, a számunkra kedvezőtlenebb viszonyok közt lett volna elfogadható, de mikor Ausztria helyzete megrendült, ennél többet követelhetett volna a magyarság. Vajda szerint a közös ügyekben nem lett volna szabad engedményeket tenni, a dualista rendszer helyett pedig csak persónáluniót kellett volna létrehozni.

A kiegyezést hibáztatja azért is, mert az kedvezőtlen hatással van a nemzetiségek és a magyarság viszonyára. Itt is azt a nézetet vallja, mint a *Polgárosodásban*: arra kell törekednünk, hogy a magyarságot vonzóvá, a közeledést kívánatossá tegyük s egyben tekintettel kell lennünk a velünk lakó népek érzékenységére. Ez a két szempont tér vissza a 67-et elutasító érvei között, a korábbihoz képest azzal a kiegészítéssel, hogy itt a szomszéd népekre is utal, a konföderációs nézőpont alapján. A magyarság, — illetve a nevében egyezkedő Deák-párt — a közös ügyek elfogadásával lemondott függetlenségéről, az önvédelem feltételeiről, s ez csökkenti tekintélyét, nem teszi vonzóvá a szomszéd népek szemében. „Egy nemzetiségnek, egy szomszéd államnak sem állhat érdekében — mondja Vajda — szorosan csatlakozni oly nemzethez, mely lemond arról, hogy független ura legyen adott szavának, sorsának,

⁴¹ KOMLÓS Aladár: Vajda Válogatott politikai írásai. 25.

⁴² Keserű feladatok. Magyar Világ, 1866. ápr. 5.

jövőjének, önállóságának, szabadságának — és amely nemzet megelégszik az alkotmányosság rongyaival.” A másik szempont, a tapintat, a helyes taktikai érzék szükségessége is helyet kap a 67-et ellenző érvek között, mikor Vajda arról beszél, hogy a Béccsel aláírt szerződés „a társországok és a nemzetiségek érdekharcát provocalja ellenünk s megnehezíti azoknak a magyar nemzeti kiegészését.”⁴³ Ugyanerre a következtetésre jut, amikor Délkelet-Európa politikai arcukat vizsgálja s azt egybeveti a 67-ben kialakult helyzettel. A nemzetiségi kérdés itt is a határokon kívül élő népekkel kapcsolódik, a kossuthi terv hatása munkál Vajda gondolatai között, amikor úgy fogalmaz, hogy a Deák-párt szerződése kihívás a hazai nemzetiségek ellen és „az aldunai népek ellen”. A kiegyezők nemcsak gátolják a magyarság és szomszédainak közeledését, hanem súlyos károkat is okoznak nekünk, mert „a nemzet ellenségeivé tettek mindenkit és a szabadságra törekvő népek általános ellenszenvé az ország romlását vonja maga után”.⁴⁴

Sem a dunai szövetség átmeneti helyeslése, sem a nemzetiségi kérdés megoldásának demokratikus javaslatai nem jogosítanak fel annak feltételezésére, hogy Vajda egy pillanatra is lemondott volna a területi integritásról. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert Komlós Aladár monográfiájának egyik megállapítása félreértésre adhat okot. Itt ugyanis azt olvassuk, hogy Vajda „a nemzetiségi kérdés megoldásául a dunai konföderációt s általában a demokráciát propagálja... s odáig megy, hogy az önállósulási törekvéseket sem ellenzi.”⁴⁵ S bizonyító példaként Vajdát idézi: „Mi sokkal inkább kívánatosabbnak tartjuk hazánkra nézve azt, hogy határainkon barátságos indulatú önálló országok, mintsem ellenséges érzelmű alattvalók legyenek.” Csakhogy ebben a cikkben⁴⁶ nem a nemzetiségi kérdés megoldásáról van szó, s még kevésbé a hazai nemzetiségek feltételezett önállósulási (kiválási) törekvéseinek elfogadásáról. A cikk címe *Levelek egy képviselőhöz*, alcíme: *A nemzetiségi érzékenység kíméletet követel*. A szerző abból indul ki, hogy egy „szerbországi úr” levelet írt pesti barátjának s abban kifogásolja a magyar királyi esküszövegnek azt a záradékát, mely szerint a király köteles visszaszerezni az egykor a magyar korona fennhatósága alá tartozó szomszédos országokat. A szerző a kifogást jogosnak érzi s kijelenti cikkében, hogy ellenez minden erőszakot, elveti a hódítást. Ekkor következnek a Komlós Aladár által idézett sorok s majd még valami, amit Komlós nem idéz: „Különben is a magyar korona birodalma jelen határai között elég nagy, hogy államot képezzen s megálljon, ha a nemzetiségi kérdés az igazság alapján megoldatik.” Az utolsó szavak is azt bizonyítják, hogy a nemzetiségi kérdést a szerző országhatáron belüli problémának tekinti, s írásában nem a hazai népekről, hanem a szomszédos országokról van szó. Ezekre mondja, hogy jobb a szabad szomszéd, mint a leigázott alattvaló.

(Még egy megjegyzés kívánkozik ide. Komlós Aladár ezt a cikket — bár a költő műveinek listáján nem szerepelteti — Vajda írásaként tünteti fel, holott a *Magyar Újságban* Irányi Dániel neve olvasható a szöveg alatt. Hasonló módon jár el a Vajda Kritikai kiadás VI. kötete [533. l], amikor a *Philosophi levelek* c. cikksorozatát egyértelműen Vajdának tulajdonítja s azt állapítja meg, hogy az „fontos dokumentuma... Vajda gondolkodásának”. Holott a *Magyar Újságban* 1868. február 5-én indított közlemény Szilágyi Virgil nevével jelent meg. Erre a körülményre a kötet szerkesztője

⁴³ Pest, április 3. Magyar Újság, 1867. április 4. Közli a Kr. k. VI. 532.

⁴⁴ Délkeleti viszonyok. Magyar Újság, 1867. aug. 7.

⁴⁵ KOMLÓS ALADÁR: Vajda János. 143.

⁴⁶ IRÁNYI DÁNIEL: *Levelek egy képviselőhöz*. (A nemzetiségi érzékenység kíméletet követel). Magyar Újság, 1867. jún. 26.

nem utal, csak arra hivatkozik, hogy több eszme tér itt vissza az *Önbírálat*ból és a *Polgárosodás*ból, több gondolat pedig előre mutat Vajda későbbi írásaira. Ha elfogadjuk Komlós Aladár véleményét arról, hogy a *Magyar Újság*ban a mások által írt cikkek is Vajda akkori politikai felfogását tükrözik, mert ő volt a lap „vezére”, akkor sem lehet egyetérteni azzal, hogy a mások nevével közölt cikket Vajda írásként értelmezzük.)

Közéleti, politikai gondolkodásának a 60-as évek végén is állandóan jelenlevő eleme a nemzetiségi kérdés. Az alapvető cél: a kislétszámú magyarság megmaradása és a vezetőszerp megőrzése ill. jövőbeni biztosítása lebeg szemei előtt, mikor az ország népességi viszonyain töpreng. „Az ország lakosságának legalább egyharmada nem magyar ajkú” — hangzik Vajda figyelmeztetése s utána a már korábban sokszor leírt javaslat: „a nemzetiségi kérdés a lehető legnagyobb szabadság megalapítása s kifejtése által oldható vagy helyesebben szólva szüntethető meg.”⁴⁷ A *Polgárosodás*ban az amerikai demokráciára hivatkozott mint olyanra, amely a közös érdek alapján egybekovácsolja az ország lakosságát, most Svájc és a belga királyság a példa, ahol a különböző nemzetiségű állampolgárok békében élnek „a teljes szabadságnak tisztán demokrat alapokon szervezése” következtében. Ilyenre van szükség Magyarországon is, hogy a haladás, a közös jólét biztosítására megnyerjük a hazai népeket.

A hatvanas évek végén vallott nemzetiségpolitikai felfogásának lényeges tételeit ismerhetjük meg a *Perfidia vagy nem az* c. cikksorozatban,⁴⁸ amely — mint a *Pesti Napló*t bíráló vitairat — mutatja a különbséget az ellenzéki Vajda és a kormányozó Deák-párt között. A cikksorozat azt is jól szemlélteti, hogy nincs lényeges változás a 60-as évek elején kifejtett nézetekhez képest, Vajda alaptételei ugyanazok, legfeljebb itt a megfogalmazás árnyaltabb, taktikusabb, mint a korábbi írásokban.

A *Pesti Napló*val vitába szálló Vajdát az ország népei közötti béke és közeledés ügye készíti szólásra. Szemére veti Kemény Zsigmond lapjának, hogy a nemzetiségeket szidalmazó cikkeivel rossz szolgálatot tesz a hazának, mert a magyar közvéleményben a pánszlávizmus rémének emlegetésével gyűlöletet szít a más ajkú hazai népek ellen. Hangoztatja annak szükségességét, hogy a nemzetiségi törekvéseket differenciáltan kell szemlélni s észre kell venni a különbséget a szabadelvű, józan, a magyar hazához lojális irányzatok és az ellenséges túlzók között. Az előbbieket védelmébe veszi Vajda a *Pesti Napló*val szemben, s a Bobula-féle „új szlovák iskola” nevű párt lapját, a *Slovenské Noviny*t idézve azt hangsúlyozza, hogy a békülékeny politika hatására hozzánk közeledő nemzetiségek nem támasztanak túlzó követeléseket. Bobula pártja határozottan elveti az „okolia iránti követelést” — mondja Vajda, — s megelégszik azzal, ha „Magyarország integritásának csorbítatlan fenntartása” mellett jogos igényei kielégítést nyernek.

A békülékeny politika és a közös jólét biztosításához szükséges szövetkezés gondolatát 48 példájával, tanulságainak önkritikus megfogalmazásával is igyekszik most Vajda erősíteni. Arra hivatkozik, hogy a szabadságharc idején a magyar táblabírói politika, a szűkkeblűség és az előítéletek is szerepet játszottak abban, hogy a reakciónak sikerült a magyarok ellen hangolnia a nemzetiségeket. De akkor „a mi zászlóinkon e szó volt felírva: szabadság. Az ellenünk felfingerelt nemzetiségek zászlóin pedig e szó: Ausztria.” A *Pesti Napló* „gyanúsítással, gúnnyal, szennyes rágalmozással” a nemzetiségek elleni „bűnös izgatással” elriasztja a haladás jegyében szövetkezni kívánókat. Ennek pedig szégyenteljes következménye lehetne a magyarságra nézve.

⁴⁷ Pest, július 14. (név nélküli vezércikk) Magyar Újság, 1867. júl. 16.

⁴⁸ Perfidia vagy nem az. Magyar Újság, 1868. március 28-tól április 5-ig.

„Mit gondol a Napló — kérdezi Vajda — nem de lélekemelő napja lenne az a magyar történelemnek, amelyen megcsereíltetnének a szerepek és amely napon a nemzetiségek e szót írják zászlóikra: szabadság, a nemzetiségek ellen fölingerelt magyar nemzet pedig e szót, Ausztria? Melyik részen lenne a valódi lelkesedés, a jog, az igazság, a mívelt népek rokonszenve? Talán ide akarja hajtani a Napló a dolgok fejlődését a nemzetiségek elleni bűnös izgatásával?”⁴⁹

Vajda gondolkodásának egyik alaptétele, hogy a nemzetiségek megnyerése, a velük való együttműködés elsődrendű magyar nemzeti érdek. Enélkül a magyarság sem magát fenntartani, sem jövő boldogulását biztosítani nem tudja. A történelmi haza területi épségét és határain belül a magyar hegemoniát sem lehet megőrizni az „őszinte egyesülés” nélkül. Ezért figyelmezteti az ország élén álló párt sajtóját: „A magyar nemzet jövődjének, Magyarország integritásának magas érdekei mindenek fölött kívánják a nemzetiségek megnyugtatótását és ez úton a magyar és nem magyar közötti szoros és őszinte egyesülés biztosítását.”⁵⁰

De a nemzetiségek megnyugtatótásának és megnyerésének csak „egyetlen egy módja van — mondja Vajda —, és ez a szabadságnak tisztán demokratikus alapon nemcsak kifejtése, de biztosítása is”. Ugyanezt mondta akkor is, amikor a *Polgárosodás*-ban a szabadságjogok nemzetteremtő, összeolvasztó hatásáról szólt. A gondolat tehát változatlan, csak a megfogalmazás erőteljesebb, mert sürgetőbb a feladat. Ezért hangzik nyomatékosabban, egy politikai koncepció felvázolásaként, mikor Vajda arról igyekszik meggyőzni ellenfelét, hogy a szabadság, a haladás szolgalata ugyancsak magyar nemzeti érdek és szorosan kapcsolódik a nemzetiségi problémához. Ezért veszi sorba a meggyőződése szerint egyedül helyes politika jellemzőit: „jó magyar politika az, mely a magyar nevet elválaszthatatlan szolidaritásban tartja a szabadság érdekeivel... mely a magyar nemzetiség állását nem az osztrák politika pártfogásától teszi függővé, hanem azáltal szilárdítja meg, hogy a testvér nemzetiségek a magyart mindig legelől menni lássák a szabadságérti küzdelemben... mely a nemzetiségeket azon meggyőződésre vezeti, hogy Magyarország integritásában és önállóságában kell fölismerniök jogaik és szabadságaik élvezetének legerősebb biztosítékát.”

Az előzőekből úgy tűnhet, hogy Vajda a demokratikus tisztánlátásnak ezen a magas fokán lemond korábban hangoztatott asszimilációs igényéről. Pedig nem így van. Ebben a tekintetben a 60-as évek végén is változatlan maradt a felfogása, de írásaiban jobban ügyelt a nemzetiségek érzékenységére. Nem tartozik már az előbbi cikksorozat keretébe, de nem sokkal később jelent meg a *Magyar Újság*-ban ugyancsak a nemzetiségi kérdéstről egy cikke,⁵¹ amely az előbbieken érintett gondolatok összefoglalásának is tekinthető. Olyan összefoglalásnak, amely az általános társadalmi fejlődés követelményeihez méri a hazai feladatokat, amikor arra hivatkozik, hogy a kor szelleme már elveti az erőszakot és „nem az elnyomás, de a szabadság hőseinek adja a dicsőség koszorúját.” Vajda szavaiból kiderül, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását most is a magyarság léte és óhajtott jövőbeni nagysága miatt tartja szükségesnek, mert ez „a magyar nemzet létezésének és legszebb dicsőségének föltétele”. A cél itt is a „hódítás”, de nem az erőszak, hanem az erkölcsi és szellemi eszközök által. Itt is azt vallja, amit már korábban sokszor leírt, hogy a többnyelvű lakosságot a szellemi és anyagi fejlődés, a jólét, a szabadság tudja csak összekovácsolni: „Mi azt hisszük, ahol különféle elemek vannak, nem a közös nyomor, hanem

⁴⁹ I. m. Magyar Újság, 1868. ápr. 2.

⁵⁰ I. m. Magyar Újság, 1868. ápr. 3.

⁵¹ Pest, április 15. Magyar Újság, 1868. április 16.

a közös jólét azon hatalom, mely kibékíti a viszálykodókat. Nem a közös elnyomás, hanem a közös szabadság! Ha Magyarországot a polgári szabadságnak olyan eldorádójává tesszük, hová minden nemzetiség ép oly sóváran tekint, mint Amerika felé, akkor nemhogy az gravitáljon kifelé, aki most itt benn van, de még azok is ide vágyódnak, akik még ma kívül vannak az elnyomatás szomszéd birodalmaiban.” Ez pedig elsődleges magyar nemzeti érdek. Ennél fogva nem a konzervativizmus, hanem a haladás, a demokrácia képviseli az igazi nemzeti célokat.

Komlós Aladár a *Magyar Újság*ot szerkesztő Vajdáról idézi Vértessi Arnold visszaemlékező szavait: „Amilyen a költészete, olyan volt Vajda politikája is, szenvedélyes, lázas, tűzokádó.”⁵² Ez az érzelmi-hangulati meghatározottság azonban sohasem a végső célok tekintetében érvényesült, csak az aktuális, a napi eseményekkel szembeni állásfoglalást, a taktikai mozzanatok befolyásolta. Erre épp a 60-as évek végének írásai adnak jó példát. Vajda 1868 márciusában, a *Perfidia vagy nem az c.* cikksorozatában még attól tart, hogy Ausztria megismétli az 1848-ban bevált módszert az elnyomott népek szembeállításával s épp emiatt sürgeti az „öszinte egyesülést”. Szavai világosan mutatják ezt az összefüggést. „A magyar és nem magyar nemzetiségek közötti végleges kiegyezést” azért kell megvalósítani, nehogy az osztrák politika ismét szövetkezzék ellenünk az elégedetlen nemzetiségekkel. De fél évvel később ugyanezt, tehát a nemzetiségek megnyerését azért tartja szükségesnek, hogy a cári Oroszország befolyását ellensúlyozzuk. A veszély most már — Vajda szerint — nem Ausztria felől fenyeget, a nemzetiségek lázítójának szerepét a cárizmus vállalta, így akarja gyengíteni ellenfelét az előbb-utóbb kirobbanó háború esetére.⁵³

Ugyancsak a *Perfidia vagy nem az c.* írásában arról szól Vajda, hogy a készülő nemzetiségi törvény nem fogja megnyugtatni az ország népeit, mert nem biztosítja „a nagy kérdésnek a szabadság általi megoldását”. De „ha még egyszer olyan szabad-elvű... törvény hozatnék is, az egy minden tekintetben reakcionárius irányzatú kormány kezei között” nem teremtene nyugalmat. Ezt írja 1868. április 5-én. Ez év november 28-án már az előbbivel ellenkező véleményen van, úgy véli, a hazai nem magyar népek meg lesznek elégedve a törvénnyel, melyet „képviselőházunk — tán még túlságos engedékenységgel is — számukra hozand, mely nyelvünk és vallásuk szabad használatát biztosítja”. Pár hónappal korábban — mint láttuk — a kormányt is alkalmatlannak tartotta még a feladat megoldására, most pedig szinte megdicséri, amikor büszkén fölkiált: „Nincs állam a világon, amely ilyen nagylelkű volna idegen ajkú polgáraihoz.”

Ezek a következetlenségek azonban nem érintik a lényegét. Vajda „szenvedélyes, lázas” politikájának felszíni jelenségei csupán, amelyek nemzetiségpolitikai felfogásának fő irányát nem változtatják meg.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján két mozzanatra érdemes felfigyelnünk Vajda szemléletében. Az egyik a szláv veszélytudat megerősödése, a növekvő félelem a cári Oroszországtól mint a hazai nemzetiségek felbújtójától, mint az osztrák—magyar államszövetség ellenségétől. Ekkor kezdi hirdetni Vajda azt — a későbbi röpiratokban szinte középponti helyet elfoglaló, — rettegés szülte eszmét, hogy a monarchia előbb-utóbb élethalálharcba keveredik a cárizmussal. És ekkor lesz Vajdának — másokkal közös — nemzetiségpolitikai argumentuma, hogy a hazai szlávokkal úgy kell bánunk, hogy „jól felfogott érdekükben álljon a magyar államban nyert szabadságukat az orosz szolgálattal föl nem cserélni.”

A másik mozzanat összefügg az előbbivel. Vajda úgy látja, a nemzetiségek elé-

⁵² KOMLÓS A.: Vajda János. 142.

⁵³ Még néhány komoly szó a nemzetiségi ügyben. A Nép Zászlója, 1868. november 28.

gedetlenségét a cári agitátorok magyarelles, uszító tevékenysége váltja ki. Szerinte csak arról van szó, hogy az agiáció hatására... „vannak közöttük olyanok, akik a magyar szabadság helyett az orosz kancsukát óhajtják,” ezekkel szemben erélyesen fel kell lépni. A többség azonban a nagylelkű nemzetiségi törvénnyel bizonyára meg lesz elégedve, hiszen az biztosítja a szabad nyelvhasználatot és a vallásgyakorlást. Vajda tehát a nemzetiségek iránti szeretetre, gyöngédségre int, „hogy sohase érezhesse bár egy is közülük azt, mintha neki hátrányára, fogyatkozására vagy bármilyen rövidségére szolgálna az, hogy történetesen nem magyar ajkú anyától született. A nyelv, melyet anyja tejével szí magába az ember, mindenki előtt olyan szent örökség, mely iránt a kegyeletet soha megtagadni nem képes”.⁵⁴ Vajda szilárdan hisz „a szabadelvű nagy engedmények” üdvöztető hatásában s abban, hogy a nyugtalan-ságot, elégedetlenséget az idegen ügynökök idézik elő, hiszen „közel ezer éves történetünk egész 48-ig nem ismer nemzetiségi viszálykodást”.

Mindez arról árulkodik, hogy — a vitathatatlan jószándék, a becsületesen vállalt liberális elvek ellenére — Vajda nem értette meg, nem érthette meg a nemzetiségi mozgalmak törekvéseit, mert a politikai magyar nemzet eszme alapján állt és nem fogadta el — mint ahogy a korabeli magyar politikai pártok és irányzatok egyike sem fogadta el — a hazai más ajkú népek nemzeti jogait. Nem vette tudomásul, pontosabban nem ismerte fel, hogy nemcsak a magyar, hanem a vele egy fedél alatt lakó egyéb népek fejlődése is szükségszerűen magával hozta a 19. század első felére a modern nemzettudatot, s hogy ekkorra már a többnyelvű ország egyben több nemzetű országgá változott. Nemzeti egyenjogúságuk elismerése volt a jogos követelés, ezért nem hozhatott nyugalmat a nyelvhasználatot és a vallás gyakorlását biztosító „nagylelkű” törvény, hiszen az — mint Vajda is —, csak egyetlen nemzetet ismert el, a magyart.

Hogy Vajda valóban értetlenül állt e népek nemzeti törekvéseivel szemben, azt az *Egy honvéd naplójából* c. művének egyik fejezete mindennél meggyőzőbben tanúsítja.⁵⁵ Ebben arról szól, hogy 1848 előtt ismeretlen volt az országban a nemzetiségi viszály. Szerinte a nemzetiségek magyarok akartak lenni és senkinek nem jutott eszébe, hogy a nemzeti különbségek miatt ellenségeskedni kellene. Szinte nehéz elhinni, hogy Vajda egyszerű naivitásból s nem valami politikai ravaszkodásból írja le 1868-ban *A nép zászlójában*, hogy 1848-ig „az oláh, a német s különösen tót ajkú lakos csak azon bosszankodott s csupán azért haragudott a magyarra, hogy ez nem akarta őt magyarnak bevállalni. Nem volt pedig fájóbb sértés, mintha valakinek azt mondták: te tót, te német! Aki eltagadhatta, eltagadta és magyarnak adta ki magát”. Mintha mit sem hallott volna Vajda arról, hogy a század elején, a húszas években megindult nyelvi mozgalmak már a nemzetiségek részéről is a polgári nemzettudat megnyilvánulásai voltak s hogy ezzel valójában vége szakadt a hungarus (magyarországi) gyűjtőfogalommal jelzett rendi viszonyoknak, úgy minősíti „szörnyeteg abszurdumnak” a több nemzet gondolatát: „Hogy itt a magyaron kívül más „nemzet” léteznék, ez még gondolatban sem fordult elő soha, mert ha ötletkép előfordult volna is, maga az idegen ajkú lakos is kinevette volna, mint valami szörnyeteg abszurdumot.” Az egyszerű olvasóknak szánt írás hangsúlyozottan népieskedő modora, a didaktikus szándék sem menti a 48-as nemzetiségi szervezkedés olyan beállítását, mintha „a horvátok és rácok azért akartak volna ellenünk harcolni, hogy ők tovább is jobbagyok maradhassanak”. Bárgyho is vesszük, ez a szemlélet

⁵⁴ I. m.

⁵⁵ V. J. Ö. M. 1449—1450.

messze van az egyetértés lehetőségétől s arról tanúskodik, hogy Vajda ekkor sem tudott felemelkedni a nemzetiségi kérdés valóban demokratikus felfogásának s ennél fogva megoldásának a szintjére. Látásmódjának ez a lényegi hibája nő meg majd a későbbi írásokban s ad magyarázatot a valóságtól efrugaszkodó nagyhatalmi álmok jelentkezésére. Ezt azonban még nagy jóindulattal sem lehet úgy minősíteni, hogy az 1867 és 1874 közti évekhez képest „a nemzetiségekhez való viszonyunk megítélésében... utóbb némi törés következik be nála”,⁵⁶ legfeljebb csak akkor, ha e viszony megítélését a kiegyezést követő közel egy évtized alatt sem fogadjuk el egyértelműen pozitívnak.

Mert a különbség az 1874 utáni és az azt megelőző évek között csak annyi, hogy míg előbb Vajda a közvetett magyarosítás hívének mutatkozott, utóbb ezt a célt közvetlen módon, erre szolgáló intézkedésekkel kívánta mihamarabb elérni. Nem a stratégia változik meg tehát, az egynyelvű ország megvalósítása továbbra is a cél, de a körülmények hatására, — a balkáni szabadsághozsárgalmak, a hazai népek aktivizálódása, a cárizmustól való félelem stb. — Vajda hatékonyabb, a vélt magyar érdekeket jobban kifejező módszereket követel. Ez a hangnemváltás a 70-es évek közepén jelentkezik, akkor, amikor a fúzió kapcsán átrendeződnek a belpolitikai erők és kezdetét veszi Tisza Kálmán másfél évtizedes uralma.

3.

Vajda 1874 áprilisában indítja meg *Szózat* c. politikai hetilapját, amelynek első számában mintegy programként *Legyünk polgárok, hogy magyarok lehessünk* címen ír vezércikket.⁵⁷ Ez — mint a címe is jelzi — a *Polgárosodásban* és más írásokban többször kifejtett gondolatokat ismétli. Nemcsak az alaptétel, hanem a szerző igazát bizonyítani hivatott érvek is változatlanok. A nemzeti megmaradás és boldogulás egyetlen feltétele — mondja Vajda — a polgárosodás, a széles körű demokratizálódás; a kisszámú magyarság enélkül nem maradhat fenn és nem egyesítheti tizenöt millió hazafivá az ország soknyelvű lakosságát. A lengyelek tragédiáját idézve mondja: „El fogunk veszni mi is, ha szintén erős arisztokratikus hajlamainkat le nem győzzük, s idejében a kor uralkodó eszméjének, a polgárosításával minden egyenlősítő demokráciának zászlaja alá nem térünk s e hazának jelenleg közönyös, részint viszálykodó, elégtelen, gyűlölködő lakosaiból tizenöt millió lelkes, hazafias polgárt nem teremtünk.” S itt is hangot kap az a meggyőződés, hogy a polgárosodás útján elért közös jólét és a politikai előnyök elégedetté teszik az ország polgárait, azok nem tekintgetnek kifelé és hajlandók lesznek közös hazájukat megvédeni.

De egy héttel később mintha hirtelen támadt veszedelem ejtené rémületbe, elfelejti, hogy még a minap a különböző társadalmi osztályok, felekezetek és nemzetiségek egyesítését sürgette a demokrácia jegyében. Ekkor már a magyarosítás szükségességéről közöl cikket. *A magyarosodás ügyében* c. írás⁵⁸ súlyosan elmarasztalja a nemzetiségi területek arisztokratáit, vezető értelmiségét azért, mert közömbösen szemlélik a más ajkúak térhódítását. Sürgeti, hogy a magyar nyelv terjesztését társadalmi ügygé kell tenni, — ebben a sajtónak is fontos szerepet szán, — elejét kell venni annak, hogy „a magyar nyelv rovására terjeszkedjenek a szláv, román és német idiómák.”

⁵⁶ KOMLÓS Aladár: i. m. 146.

⁵⁷ *Legyünk polgárok, hogy magyarok lehessünk*. *Szózat*, 1874. ápr. 2.

⁵⁸ *A magyarosodás ügyében*. *Szózat*, 1874. ápr. 9.

A kétféle vélemény közti ellentmondás csak látszólagos, még csak nem is következetlenségről van szó. Szemléletének lényege, fundamentuma a 70-es évek derekán is szilárdan a régi maradt. Csak egyes — másodlagos fontosságú — elemek tűntek el, szorultak háttérbe a körülmények alakulása nyomán. A polgárosodási igényéről nem mondott le, de úgy ítélte meg, hogy a nyelvi egység megteremtése érdekében ez a folyamat nem elég gyors és a külső körülmények — a pánszlávizmus vélt veszélye — ütemesebb haladást biztosító eszközöket követelnek. A dunai államszövetség realitása már a balkáni mozgalmak jelentkezése folytán is egyre csökkent, a stabilizáló dualizmus pedig tartósnak ígérkezett. Így Vajda a megnőtt veszélyérzet hatására ismét Ausztria mellett remélt biztonságot a nemzet számára. Föladva hát korábbi kifogásait, elfogadja az osztrák—magyar kiegyezést és mint Komlós Aladár írja, „a nemzetiségek fölötti uralom fönntartása érdekében... kész belemenni a nemzeti függetlenséget veszélyeztető kapcsolatokba is”.⁵⁹

A magyarosodást gyorsító intézkedésnek tekinti a kötelező polgári házasság bevezetését, ezért üdvözli lelkesen a készülő törvényjavaslatot. Azoknak a választfalaknak a lebontását reméli az új törvénytől, amelyek „Magyarország különböző fajú és vallású elemeinek vérelegyedése elé... akadályokat emeltek.” Ettől várja a hazai zsidóság beolvadását is, mint az a fejlett európai országokban történt. A kötelező polgári házasság bevezetésének a rendeltetése, jelentősége Vajda szerint a vérkeveredés, a „magyar elem részleges regenerációja”, az itt lakó népek „összelegyítése” a nemzeti megmaradás és terjeszkedés céljából, „a magyar nemzetiség s a magyar kultúra érdekében.”

A leghatékonyabb hódító módszer Vajda szemében ekkor már a nyílt magyarosítás. Amikor élesen bírálta a 67-es kiegyezést — mert kevesellte a magyarság számára biztosított vívmányokat —, azzal is tisztában volt, hogy a megkötött alkuval Ausztria kiszolgáltatta a magyarországi nemzetiségeket a magyarosító törekvéseknek. Annak idején figyelmeztetett is arra, hogy ez kedvezőtlenül hat az ország idegen ajkú népeinek közérzetére. A 70-es évek közepén azonban — mint egyik 1874-ben írott cikke tanúsítja —, sokakkal együtt ő is számonkéri a kormánytól, hogy az nem használta fel a kézbe vett hatalmat a magyarosításra. Kifogásolja, hogy erélytelen a nemzetiségekkel szemben, nem védi és terjeszti a magyarságot. A hétéves uralkodás alatt, 1867-től — mondja Vajda — „a legkevesebb, amit reméltünk, az, hogy a kidi-csőített nemzeti kormányzat alatt nyelvünket terjeszthetjük, nemzetiségünket izmosíthatjuk, szóval közigazgatásban, iskolákban, egyházban, hadseregben magyarosíthatunk, még ez nem teljesült.”⁶⁰ És nyomatékképpen — mintegy heccelődve — említi, hogy a magyar gyerekek kötelesek németül tanulni, de a kormányzat „a magyar állam nyelvét nem meri a tót, szerb, román községek iskoláiba vinni.” Az ilyen érvelés nem maradhatott hatás nélkül a közvéleményre, hiszen lényegében arra biztatott, hogy az osztrákoktól eltűrt sérelemért a magyarságnak alávett idegen ajkú népeken kell elégtételt venni. Vajdát és lapját most azok táborában találjuk, akik — mint Jókai lapja, *A Hon* is — részt vállalnak az országosan kibontakozó nemzetiségellenes hangulatkeltésben, a kormányt lanyhaságban, a nemzeti érdekek elhanyagolásában marasztalják el s úgy teremtik meg a politikai alapot a szlovák középiskolák, majd más intézmények bezárására. Vajda lapja is tüzet nyit az iskolák ellen: „A szász, a szerb, a román és tót középtanodák többé-kevésbé nyílt fészkei a nemzetiségi propagandának.”⁶¹ Az egyszerű bírálattal sem elégszik meg, szavai vádnak is beille-

⁵⁹ KOMLÓS Aladár: Vajda Válogatott politikai írásai. 27.

⁶⁰ Nemzetiségi politikánk. Szózat, 1874. jún. 4.

⁶¹ Nemzetiségi politikánk. Szózat, 1874. június 11.

nek a kormány által elkövetett mulasztás miatt, mert — mint mondja — Deákék „túlságos engedékenyséjük és kárhuzatos elnézésük által szabad tért nyitottak a magyar korona minden tartományában a féktelen nemzetiségi aspirációk felülkerekedésének.” Vajda is — mint az országos kampány más résztvevői — nemzetiségi támadásról, az országon belül folyó magyarelles hadjáratról beszél, és a magyar nyelv, a magyar nemzetiség védelmére buzdít egy olyan országban, ahol az államhatalom szervei, a közigazgatás eszközei, az egész elnyomó apparátus a magyar uralkodó osztályok kezében volt. A megtorló kormányintézkedéseket előkészítő „védekezés” során Vajda az uralkodó ideológia kifejezéstárával él, hivatkozik a történelmi jogra, a magyarság ezeréves állammfenntartó szerepére, s az ezáltal kivívott hegemoniára és természetesen a dualizmus korának oly sokszor hangoztatott kedvelt kifejezésére, a *magyar állameszmére*, amelynek a nevében és védelmében lépett Tisza Kálmán kormánya az erőszakos magyarosítás kártékony útjára.

1875 körüli nézeteiről szólva Komlós Aladár arra a következtetésre jut, hogy Vajda „a magyarság és a demokrácia érdekét nem tudta mindig összehangolni.” Ezért van az, hogy 1875-től a nemzeti érdeket helyezi előtérbe s a nemzetiségi kérdésben — mondja Komlós — az antidemokratikus megoldást választja. S véleményét így foglalja össze: „Az osztályok viszonylatában mindvégig rendületlenül ragaszkodik a demokráciához, a nemzetek viszonyában lemond róla.”⁶² Valóban így van-e ez? Ha a nemzetek viszonyán a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatát értjük, akkor Komlós Aladár formuláját nem lehet elfogadni. Vajda ugyanis — s vele a kor uralkodó magyar közvéleménye — nem ismerte el a hazai más ajkú népek nemzet-voltát, nem tekintette őket a magyartól eltérő nemzetnek. Ez a szemlélet fogalmazódott meg a „politikai magyar nemzet” kifejezésben. De nem fogadható el az a tétel sem, hogy „az osztályok viszonylatában... ragaszkodik a demokráciához.” Nem pedig azért, mert ha helyesen nyomoztuk Vajda gondolatmenetét, ki kellett derülnie, hogy nem osztályokban, hanem mindig nemzetben gondolkodott. A feudális elmaradottságot, még a nemesi kiváltságokat is elsősorban nem mint az uralkodó osztályok hibáit bírálta, hanem mint nemzeti tulajdonságot, amely visszahúz, jövőtlenné tesz, eltaszítja tőlünk a más nyelvűeket, tehát nemzeti nagyságunk akadály. Nemzeti érdekek, a megmaradás feltételének fogta fel a társadalmi haladást, a polgárosodást is mint nemzeti programot hirdette, azt várta tőle, hogy általa megmaradjon és nagyra legyen a magyar, hogy beolvashassa nemzetiségeit. Ugyanígy a nemzeti érdek függvényeként fogta fel az Ausztriával való szövetséget is, amelytől támasztékot, segítséget várt a népektől körülvevő magyarság számára.

Amint aztán ennek az alapvetően nemzeti programnak a kilátásai javultak vagy rosszabbodtak — aszerint ingadozott gondolkodása a nemzetiségekről. Ha bizakodó volt, — a 60-as évtizedben és a hetvenes évek elején — akkor a békés megnyerést hirdette. Ha a magyar jövő aggasztotta — a balkáni mozgalmak, a hazai nemzetiségi törekvések idején — erélyes politikát követelt. A lényeg, a cél azonban mindig ugyanaz volt: a nemzeti nagyság, az egynyelvű ország. Ő is mint Jókai, a nemzetet tekintette a „legfőbb idol”-nak, csak több, következetesebb antifeudalizmussal. Szemléletét 48 eszmei forrásai táplálták, de nézetei közt ott van a nemesi ideológia néhány fontos eleme: a vér árán szerzett történelmi jog, az ezeréves harc érdeme, az „úr nemzet”, a magasabbrendűség. Hatott rá természetesen korának magyar nacionalizmusa is. Mindebből adódik, hogy nem volt elvszerű, végiggondolt koncepciója; szemléletének egyetlen fundamentális eleme a nemzeti lét, a nagyság

⁶² KOMLÓS ALADÁR: Vajda Válogatott politikai írásai. 6.

vágya, a többi ennek alárendelten a kül- és belpolitikai helyzet mozgását követte, ezért tűnik ez a szemlélet ingadozóknak, gyakran következetlennek.

Az 1874-es év első felében a *Szózatban* közzétett cikkek — melyekben már az irányított asszimiláció szükségességét hirdeti — bevezetőül tekinthetők a 70-es évek közepén fölerősödő nacionalizmusához. Erre a közvetlen okot Vajda aggodalmainak, veszély érzetének nagymértékű megnövekedése szolgáltatta. Az európai politika várható alakulását úgy látta, hogy a franciákon aratott porosz győzelem után létrejött német egységet és az új Itália megalakulását szükségképpen követi majd a szláv népek egyesülése, ez pedig halálos veszedelmet jelent a magyarság számára. A pánszláv törekvések erősödését látta a Balkánon meginduló török-ellenes mozgalmakban, az 1877-ben kitört orosz—török háború pedig riasztó közelségbe hozta számára a szláv veszedelmet. Vajda is, — mint Arany János s a korabeli munkássajtó kivételével az egész magyar közvélemény — törökpárti volt, s az esetleges orosz győzelemben a végveszélyt látta. Arra számított ugyanis, hogy az esetben felbátorodnak a hazai szláv nemzetiségek s követik balkáni testvéreik példáját. A *Képes Néplapban* 1877. elején megjelent cikkében⁶³ már attól fél, hogy „ha az oroszoknak sikerült elbánni a törökökkel, ami éppen nem valószínűtlen... akkor a sor maholnap ránk kerülhet. Az oroszok diadala a törökön újlag és eddig még nem tapasztalt mérvben föllekesítené és bátorítaná az összes osztrák—magyar birodalmi szlávtságot és akkor egyszerre a mi szlávjaink fogják elkezdni azt, amit eddig a hercegovinai bosnyák és szerb lázadók műveltek. Akkor a keleti kérdés hozánk lesz áthelyezve. Szlávjaink eddigi viseletéből következtethetünk arra, minő lesz maguktartása, ha egyszer a diadalmas cár seregei Drinápolyig vagy éppen Konsztantinápolyig hatolnak”. Pár héttel később pedig már arra figyelmeztet, hogy a szláv egység gondolata — a hatóságok elnéző magatartása folytán — szabadon terjed az országban, hiszen a csehek a pánszlávizmus jegyében ünnepelték a Cirill és Metód évfordulót s ennek tudatában fogadták a pánszlávizmus vezérének, Ákszakovnak az üdvözlését. A hírhez keserűen fűzi hozzá: „Így dolgoznak nálunk, így dolgozunk mi a muszka cár számára.”⁶⁴ Úgy véli, hogy a monarchia magatartása az orosz—török háború alatt, a birodalom egész balkáni politikája csak növeli a veszélyt. Ebben a félelemben tiltakozik Bosznia és Hercegovina megszállása ellen, mert ezáltal csak a gondunk lesz nagyobb és a cári veszedelem fenyegetőbb. Kétségbeesését szavai érzékeltetik: „Ez a Bosznia lesz a tüzes tapló, melyet Oroszország a mi monarchiánk fülébe dugat. Eddig csak bírtunk valahogy a délszlávokkal, összeesküvő szerbekkel, horvátokkal, oláhokkal, de hogy bírunk ezután? Le hagytuk ötletni a törököt és meg hagytuk nőni Rác-, Oláhországot, Montenegrót, önállósítani a bolgárokat a cár pártfogása alatt.”⁶⁵ Olyan helyzet alakult ki, amely a monarchia szétbomlásával, fölfordulással s a magyarság pusztulásával fenyeget. A veszély elhárításának lehetőségeiről, a sikeres védekezés módozatairól fejtette ki nézeteit Vajda a *Hitágozatok* című röpiratában.

A központi gondolat itt is a nemzeti megmaradás, az ország integritása s ezen belül a magyarság hegemoniájának megtartása, sőt súlyának, hatalmának növelése a birodalom többi népeihez viszonyítva. Vajda látva a szláv népek szabadságtörekvéseit, a cári Oroszország hatalmi terjeszkedését és számítva a német nyelvterületek további integrálódási igényeire, azt a következtetést vonja le, hogy mielőtt Európát a gazdasági okok a fegyverkezés csökkentésére kényszerítenék, „előbb két nagy mérkőzésnek még meg kell történnie. A német és francia, aztán Oroszország és Ausztria

⁶³ Politikai híradó. *Képes Néplap*. 1877. ápr. 1. Idézi a Kr. k. VI. 556.

⁶⁴ Politikai híradó. *Képes Néplap*, 1877. május 20., ill. június 3. Idézi a Kr. k. VI. 556.

⁶⁵ Politikai híradó. *Képes Néplap*, 1878. február 10. Kr. k. VI. 556.

között.” Ez utóbbi sorsdöntő összecepapás Vajda szerint azért szükséges, hogy az Osztrák—Magyar Monarchiát megvédjük a felbomlástól. Az egységet a nyugat felé tekintető hazai németiség is veszélyezteti, de a fő ellenség a cárizmus és a vele szövetkező szláv nemzetiségek. Ezért elkerülhetetlen a leszámolás: „A monarchia jelen összetartozandóságát kell megvédenünk szláv és tán német fajjegyesülési és egyesítési akaródzások ellen” — mondja Vajda.⁶⁶ Az Osztrák—Magyar Monarchia fennállását az európai egyensúly érdekében tartották fontosnak a nyugati hatalmak köreiben. Vajda is vallotta ezt a nézetet, de ő elsősorban a magyar nemzeti érdekek szempontjából ragaszkodott a birodalom egységéhez. Úgy vélte, a német ill. szláv népek nyomásának ellenállni, önállóságunkat megőrizni csak Ausztriával közös államban vagyunk képesek. Enélkül a két erő valamelyikének csatlósává kellene válnunk. Ezért veti el ismét a dunai szövetség gondolatát, Kossuth tervét, mert Ausztriától elszakadva, függetlenné nem, csak vazallussá lennénk. Ausztriának hátat fordítani, „küzdenni ellene esztelenség és nevetség” volna. És az a Vajda, aki annak idején oly élesen kikelt a 67-es alku ellen, tíz évvel később elismeréssel nyilatkozik arról a politikai lépésről, amely a nemzet sorsát a Habsburg-birodalom érdekeivel kötötte össze: „És bölcsesség volt abban, meghúzni magunkat e ház födele alatt, azon hitben, hogy jöhet idő, melyben annak urai lehetünk.”⁶⁷ Ez a szövetkezés „nemzeti létünk legbiztosabb mentővára.” De miután Ausztriának végképp le kellett mondania a német hegemóniáról, neki is létérdeke együtt maradni a magyarsággal, sőt „ha lehet, gőzerővel erősíteni, gyarapítani”, mert egyedül a magyar nemzet az, amelyik Ausztriát „a német és szláv egység két óriás malomkereke között a szétzúzástól talán megmentheti.” Vajda ezekből a gondolatokból azt a következtetést vonja le, hogy a birodalom megvédésének, együtt tartásának a célja és oka tulajdonképpen „a mi nemzeti létünk megőrzése.” Ha pedig így áll a dolog, akkor az ország politikáját nekünk van jogunk megszabni, a mi érdekeink az irányadók, „mi vagyunk itt a cél, a mag és ennél fogva mi vagyunk az uralkodó elem, habár a többi elemre nézve a feleség — dualizmus — tisztességes alakjában is.”

A monarchián belül betöltendő vezető szerep indokolásában Vajda az elfogultság, a göggé felfújt nemzeti büszkeség érveit sorakoztatja fel. Előjön a nemesi nacionalizmus úr-nemzet fogalma, a hódító, a más népeket leigázó honfoglalókra való hivatkozás: „Mi urakként, hódítókként kezdtük szerepünket Európában.” S a negyedfélszázados függőség után „kijött a sora, hogy urak, vezetők legyünk”. Hivatkozik Vajda a magyarság „államalkotó, hódító” erejére, amely az európai műveltség színvonalán feljogosítja a nemzetet arra, hogy „a 36 milliós birodalom élén” beleszóljon az európai politikába. Történelmi múltunk, tehetségünk alkalmassá tesz bennünket a birodalom irányítására, „csupán tőlünk függ”. Kifogyhatatlan a nemzeti érdekek, a kiváló tulajdonságok felsorolásában. Úgy nyilatkozik, mintha a kiegyezés óta eltelt évtized alatt minden vívmány és eredmény csak magyar érdem volna s mintha mindez a mi érdekünkben történt volna. Mi vagyunk — mondja — „az érett politikusok, akik 67-ben fölállítottuk az elvet, hogy e monarchia jelen komplexumára, a német és szláv fajok kérére szüksége van földövi kényes nemzeti létünknek.” Elfogultságában megfelelnek arról, hogy más helyütt épp e kéregnek minősített idegen ajkú népekben látta a fenyegető veszedelmet. A 67 körül főként a közös ügyek miatt elégedetlen Vajda dicsekvően állapítja meg most, hogy „megcsináltuk e monarchia közjogi alapját.” Vezérek lettünk a politikában, sőt „minták a közéletben a

⁶⁶ V. J. Ö. M. 1251.

⁶⁷ I. m. 1240.

monarchia népei előtt”, mi vagyunk a Habsburg-birodalom „össze- és fenntartó eleme.” Ezek után most már csak egy dolog hiányzik — hanzik a *Hitágozatok* főgondolata —, hogy legyünk vezérek a hadseregben is, hódítsuk meg a parancsnoki posztokat. A német és a szláv egység „halálra ölelési hajlamai”-val szemben csak így tudjuk kivívni a győzelmet.

Vajda nemzetiségszemléletéről sokat elárulnak azok az érvek és a magyarságra valamint a hazai népekre vonatkozó minősítő utalások, amelyekkel javaslata igazát igyekszik alátámasztani. Sorai között végig ott bújkál a „szláv egységi processus megindulá”-sa miatti mélységes aggodalom. Meg volt győződve róla, hogy a cári Oroszországgal elkerülhetetlen a katonai összeütközés, s mivel a közös hadsereg parancsnokainak nagy része a hazai szlávok közül származik, ezek ebben a háborúban nem nyújthatnak megbízható védelmet sem a monarchiának, sem a magyarságnak. Érdekük ellentétes a miénkkel, „mert hiszen kétségtelen, hogy a csatatéren, melyen a mi sírunk nyílnék, az ő feltámadásuk napja kelne fel.” Ezt a megbízhatatlan réteget kell felváltani magyar tisztekkel, annál is inkább, mert a jelenlegi helyzet ránk, magyarokra méltánytalan. A magyart nemcsak a nemzeti érdeke alapján, de képességei, elhivatottsága révén is megilleti a „vezéri” szerep s ő megelégszik a közlegénységgel. Éppen ezért helytelen — írja Vajda —, hogy „mi a királynak született jobbágyok... meghajolunk a lenézett idegen előtt... a főtiszti, vezéri állomásokat pedig átengedjük azok számára, akiknél magunkat úgy képessé, mint nagyobb létérdeken alapuló jó indulat, hűség dolgában... képesebbeknek, hivatottabbaknak tartjuk”.⁶⁸

Milyen társadalmi bázison akarja Vajda végrehajtani a közös hadsereg tisztikarában — „legalább 42%-ban” — a magyar térhódítást? Érdekes, hogy míg a 60-as évek elején a magyar társadalom polgárosodását elsősorban az iparos, kereskedő stb. középrétegek mozgósításával képzelte el, most nem a „plebejus polgárosodás” szellemében jár el, hiszen a nemzeti megmaradás és a jövő szempontjából olyannyira döntőnek tartott létharcban „a magyar nemesség és értelmiség” fiából képzett közös hadseregbeli tisztekben látja a biztos védelmet. De szemléletének nemcsak társadalmi orientációja módosult. A túlzó nacionalizmus, a dölyfös, hetvenkedő magyarkodás is befolyása alá kerítette s olyan mondatok leírására készített, amelyek a korábban szigorú nemzeti önismeretet követelő Vajdát az elbizakodottság, az önámítás, a hamis nemzettudat képviselőjeként mutatják be. Csak így írhatja le, hogy „köztudomásúlag mi vagyunk a világ politikailag legérettebb nemzete”, hogy az ország népei közt egyedül a magyar az, aki művelt, felelősen gondolkodó, tehát önálló cselekvésre képes, nagykorú, szemben a fejletlen, elmaradott, önállóságra alkalmatlan nemzetiségekkel. A magyarság és a többi népek hazai szereposztását így vázolja fel: „beszélünk, politizálunk, korteskedünk, gyűlésezünk egyszerre a monarchia valamennyi, még e dologban járatlan, kiskorú népei helyett... azok pedig dolgoznak, gyűjtenek, takarítanak...” Nincs már szó a türelmességről, tapintatról, nyoma sincs demokratizmusnak, inkább a nemzeti elbizakodottság, de a büntetésből besorozott közös hadseregbeli baka sértődöttsége is szól Vajda szavaival, amikor „megfoghatlan természetlenség”-nek minősíti, hogy „mi, Attila és Árpád unokái”, „a Hunyadiak, Zrínyiek utódai” közlegényként eltűnjük, hogy a nemzetiségi közös tisztek „szörnyű kevélyen... abrichtolnak bennünket.”

Hogy viszonyra a nemzeti érdekek mindenek felettsége és nem a társadalmi haladás eszméi határozták meg Vajda gondolkodásának irányát, azt a *Hitágozatok* c. röpirat egyik részlete különös élességgel világítja meg. Itt nem kevesebbről van.

⁶⁸ I. m. 1248.

szó, mint arról, hogy Vajda — ha a magyarság érdeke s az ezt óvó birodalom megmentése úgy kívánja — hajlandó a politikai reakciót is elfogadni. Nemzeti önzésből kész feláldozni más népek szabadságát, sőt vállalja — adott esetben — az elnyomó szerepét is. Erre is a nemzetföltés, a monarchia szétesésétől való riadalom veszi rá. A kilátásokat mérlegelve számol azzal, hogy nemzetközi konfliktus esetén a felbojduzott nemzetiségeket csak erőszakkal lehet féken tartani s a monarchia egysége alkotmányos módszerekkel nem őrizhető meg. A magyarok nagyobb aránya a közös hadsereg tisztikarában — mondja — már csak azért is kívánatos, mert ha a birodalom megmentése, a soknyelvű ország együtt tartása alkotmányosság helyett átmenetileg abszolutizmust követelne, ez esetben „jobb elnyomónak lenni, mint elnyomottnak.” Ezt a dicstelen zsandárkodást is meg tudja indokolni, ha úgy érzi, hogy a nemzeti jövő csak ezáltal biztosítható: „És ha már ideig-óráig egyáltalán csak az elnyomottak vagy az uralkodók szerepe között kellene választanunk, vajon az előbbieket szentimentális szerepe volna az, mely nekünk jobban tetszenék?... a szláv és német elem nem halna bele az elnyomásba... de... mi a német és szláv egység kikerekedése után okvetlen bele fognánk halni”.⁶⁹ Ezt kell megakadályozni a közös tisztikarnak a magyar fiatalokkal való feltöltése útján. De a magyar térhódításra már az is lehetőséget nyújtana, ha a közös hadsereg magyar ezredeiben a német vezényszó helyett a magyart vezetnék be. Amíg itt változás nem lesz, „németesítik a hazánkbeli tótot, oláht, holott ha a vezény nyelv magyar volna, akkor magyarosítaná ezeket is” — indokolja javaslatát Vajda.

A kritikai kiadás VI. kötete a *Hitágozatok* c. röpirat jegyzeteiben figyelmeztet arra, hogy Vajda a röpirat után is sürgette a katonai pálya népszerűsítését a magyar ifjúság körében. Annak igazolásául, hogy mennyire élő, közeli gond volt ez Vajda számára, idézi azt a cikkét, amelyikben a nemzeti sorsunkat eldöntő háborúról szólva úgy véli, „aligha lesz egy évtizeden túl elodázható”. Arra is utal a jegyzet, hogy nem Vajda volt időben az első, és nem is az utolsó, aki követelte a magyarok arányának növelését a közös tisztikarban. S ha tekintetbe vesszük, hogy javaslatát a tiszti posztok meghódításáról a korabeli sajtó egyetértéssel fogadta, röpiratának — a róla szóló ismertetések és a részletek közlése révén — országos nyilvánosságot biztosított, akkor azt kell mondanunk, hogy írása az uralkodó politikai közvéleményt fejezte ki, más szóval: a nemzeti érdekek megítélésében Vajda ez idő beli felfogása sok tekintetben megegyezett Tisza rendszerének, a szabadelvű pártnak a politikájával. Mert ha egyszer bebizonyosodna, hogy — mint Komlós Aladár feltételezi — a *Hitágozatok* is megrendelésre készült s még ha hozzávesszük, hogy „a röpiratokba beleszivárgott egy és más a rendelők felfogásából is,” akkor sincs jogunk feltételezni, hogy Vajda olyasvalamit írt volna le, amivel maga nem értett egyet.

Ha 1878-ban a *Hitágozatok*ban az ország uralkodó felfogását a sajátjaként fogalmazta meg, ez a nézetbeli azonosság — legalábbis a nemzeti kérdésben —, méginkább feltűnik a 80-as években. A magyar nyelv oktatását a nemzetiségi iskolákban is elrendelő népiskolai törvény és az azt követő kormányintézkedések továbbmélyítették a szakadékot a kormányzat és a nem magyar népesség között. A nemzetiségellenes közhangulat alól Vajda sem vonhatta ki magát. Hiszen az idegen ajkú népek élesedő harcában egyre közelebbnek tűnt számára a magyarság létét megsemmisítő veszély. Attól retteg, hogy a birodalom szláv népei megakarják kaparintani „alkotmányos úton” a vezető szerepet, ebben kezükre játszik a központi hatalom, amely „ha már nem olvaszthat be bennünket magyarokat a németiségbe, beolvaszt a szlávságba és elolvad abban, illetőleg Oroszországban maga-

⁶⁹ I. m. 1256.

is”⁷⁰. Ilyen gyanúra látott okot Vajda abban, hogy a bécsi kormány elnöke, Taaffe a hazai szlávoknak bizonyos engedményeket tett, mintha tudatosan törekedne pozícióik erősítésére. Ugyanakkor Rudolf trónörökös szlávok iránti rokonszenvét Vajda „csaknem tünetőleges”-nek látja. Mindez azt a feltevést ébresztette benne, hogy a Habsburgok a német elem helyett új politikai bázist keresnek, s ezt épp a hazai szlávokban vélik megtalálni. E feltételezésből indult ki, mikor vállalkozott egy hungarocentrikus, új birodalmi politika körvonalazására. Nyugtalanságát a szlávokkal kapcsolatban növelték azok az értesülések is, amelyeket az orosz nihilisták tevékenységéről szerzett. Vajda a cárizmust az 1849-es intervenció miatt is gyűlölte. Ezért látja a sors büntető kezét a II. Sándor cár elleni merényletben. Rokonszenvel és csodálattal ír az orosz nihilistákról, de szavai az események érthetatlensége miatt meglepetést, zavart és nyugtalanságot is jeleznek. „Ki hitte volna — mondja —, e pisze orrú, apró szemű, széles pofacsontú, tökevé, spiritusz-ívó, inas-libériájú népről még ezelőtt pár évtizeddel, hogy eljön egy nap, melyen e nép érdekessé válhatik... hogy az orosz nép tömege ekkora erkölcsi erőt rejt magában, mint aminőről a jelen mozgalom tényei tanúskodnak, azt eddigelé gyanítani is alig lehet, most azonban már e körülmény megdöbbentő súllyal bizonyosként áll előttünk.”⁷¹ A mozgalmat történelmi jelentőségűnek tartja, bár megérteni, önmagának megmagyarázni nem tudja, de úgy véli, hogy egy egészen új alakzatú és természetű jelenséggel áll szemben.

Más oldalról is felfigyelt Vajda olyan jelenségre, mely nyugtalanságra adott okot. Schönener osztrák politikus nacionalista mozgalma azt a célt tűzte maga elé, hogy az osztrákokat a német birodalomhoz csatolja. Vajda e törekvésben is a monarchia egységének veszélyeztetését látta. Ez is azt a meggyőződését támasztotta alá, hogy az ország népei közt egyedül a magyarságnak nincs hová elvágyódnia, következésképpen a magyarság a monarchia egyetlen szilárd alapja. A birodalom együtt tartása tehát magyar érdek s abban a magyarságot illeti meg a vezető szerep.⁷²

Vajda a legfelsőbb politikai körök magatartásából arra következtetett, hogy a monarchia nagy változás előtt áll. Arra számított, hogy az osztrákok elveszítik súlyukat a birodalom létszámában legjelentősebb elemével, a szlávssággal ill. a magyarsággal szemben s közülökön áll a szerepcsere: „A főhatalom már érzi — írja Vajda, — hogy a német elemnek szerepet kell cserélnie és talán még nem határozott aziránt, hogy kivel cseréltesse el e szerepet, a magyarral vagy a szlávval?”⁷³ Ez a megfigyelés — egybekapcsolódva a nemzet léte és jövője miatti aggodalommal, — azt a meggyőződést erősíti Vajdában, hogy a magyar történelem sorsfordulóhoz érkezett, olyan, az egész jövőt meghatározó lehetőséghez, amellyel élni a legfőbb hazafias kötelesség. Erről a felismerésről vallja: „Mély hitem, hogy ennél elhatározóbb és szerencsésebb történelmi mozzanatot nem értünk Mohács óta.”

Ilyen alapról kiindulva teremti meg a magyar nagyhatalmi ideológiát, amelynek keretében a rögeszme szívósságával, a valóság tényeit semmibe vevő, spekulatív szellemi tornával, logikai bukfencekkel igyekszik elfogadtatni fő tételét: a Habsburg birodalmat magyar nagyhatalommá lehet és kell fejleszteni. S mindezt olyan „plausibilis, behízelt érveléssel” adja elő — Jókai lapjának, *A Honnak* elismerő szavai szerint, —, hogy az uralkodó politikai hatalom a saját vágyai megfogalmazásának tekintette Vajda művét, a *Magyar birodalmi politikát*. Tehette ezt már csak azért is,

⁷⁰ Politikai Újdonságok. 1880. aug. 11. Idézi a Kr. k. VI. 572—73.

⁷¹ V. J. Ö. M. 1699.

⁷² Kr. k. VI. 573.

⁷³ V. J. Ö. M. 1274.

mert Vajda írása megrendelésre készült, a honoráriumot a Szabadelvű Párt elnöke, Podmaniczky Frigyes utalványozta a szerzőnek.

Gondolkodását itt a nacionalista elfogultság oly mértékben hatalmába keríti, hogy még az állítását cáfoló, tehát az ellene szóló tényből is a maga igazát támogató érvet igyekszik kovácsolni. Arra hivatkozik, hogy az utóbbi húsz évben az európai országok a „nemzetiségi eszme” alapján szerveződnek és nem dinasztikus érdekek szerint. Példaként Németországot és Olaszországot hozza fel. De ha ez igaz, akkor valójában a monarchia-beli szlávoknak, románoknak az elszakadási törekvéseit is igazolja. Másutt Vajda gyakran hivatkozik is e népek ilyen irányú szervezkedéseire. De mert ez ellentétben áll bizonyítandó tételével, tesz egy logikai bukfcenet és azt mondja, nálunk „a viszonyok úgy kívánják”, hogy több faj „egy politikai testbe” tömörüljön s azon belül egy nemzet érdeke legyen a döntő, persze — ahogyan bizonyítani fogja —, a magyaré. A másik kiinduló tétele — amely az előbbihez hasonlóan ugyancsak a magyar hatalmi elképzelések irányába mutat — az, hogy az Osztrák—Magyar Monarchiának — a korszerűség igénye szerint — családi, dinasztikus országból nemzeti birodalomná kell átalakulnia, persze — ahogyan majd ezt is bizonyítani fogja —, magyarrá.

Milyen érveket használ tételének igazolására? Érvei között számos olyan található, melyet korábban már többször is leírt, sok olyan gondolatot is felhasznál, amelyek a kor más íróinál, politikusainál is olvashatók. Ezért az újdonság itt nagyrészt abban rejlik, hogy a régi, többségében ismert elemek egy politikai program jellegével bíró gondolati konstrukcióban kapnak helyet.

Érdekes például, miként jut el Vajda ahhoz a következtetéshez, hogy a monarchia számára az alternatíva: „vagy magyar hatalom lenni, vagy nem lenni”. Ezt abból vezeti le, hogy — az ismert, sokak által vallott nézet szerint — az európai egyensúly megköveteli egy középeurópai birodalom fenntartását. Ezt azonban nem irányíthatják az itt lakó németek, mert azokban a nagy-német gondolat él s ezért nyugat felé vonzódnak. De nem juthatnak hatalomhoz a szlávok sem, mert azokra meg a pánszlávizmus vonzása hat. Egyik esetben tehát a német egység, a másikban a cári hatalom bomlasztaná fel az országot. Ha tehát fenn akar maradni, akkor nem lehet más, mint magyar birodalom, mert egyetlen nép itt a magyar, amelyiknek se keleti se nyugati rokonai nincsenek.

Hogy Vajda komolyan hitt a nemzeti sorsot eldöntő történelmi pillanat jelentőségében, azt röpiratának választást, döntést sürgető fordulatai is sejtetik. Mert szerinte nemcsak a monarchia számára tette fel a sors a kérdést: magyar lenni vagy nem lenni, hanem a magyarság számára is így hangzik a tétel: „vagy beolvadni e birodalomba vagy úrává lenni e birodalomnak”. Ami — ha figyelembe vesszük későbbi megjegyzéseit — nem pusztán a halál vagy élet alternatíváját jelenti. Többről van itt szó. Arról, hogy a megsemmisülést csak úgy kerülhetjük el, ha a többiek fölött uralkodunk, a nemzethalált tehát csak mások elnyomása árán válthatjuk meg. Hatásos érvelés, mert a felvillantott két lehetőség egyikével (a nemzethalál rémével) megfélemlíti olvasóit s így kényszeríti a másik változat, az elnyomó szerep vállalására. Éspedig oly módon, hogy spekulatív úton kialakított, bizonyítatlan előtételéből a formális logika szabályai szerint vonja le következtetéseit, amelyek felületes szemlélő számára az igazság látszatát viselik magukon.

Így jár el akkor is, amikor a monarchián belüli magyar hegemonia szükségességét akarja olvasóival elfogadtatni. Csupa elméletileg gyártott feltételezésből indul ki, amelyeket bizonyítás nélkül is tényeknek tekint s ezekből szűri ki megtévesztő igazságait. A monarchia-beli németekről és szlávokról kijelenti, hogy ha közülük bármelyik vezető szerephez jutna, hatalmát „a nagy szomszéd országgal való egyesülés”

előkészítésére használná fel. De „a titkos végcél” csak úgy érhető el, ha a tervének útjában álló magyarságot megsemmisíti, „ha a magyar nemzetet az uralomért való versenyzésre képtelenné teszi, vagyis végképp fölmorzsolja”. Ezért — vonja le a megtévesztő tanulságot Vajda — „most már ezen túl a magyar nemzet az ő létének egyedüli biztosítékát csak abban találhatja, ha kezébe ragadhatja e monarchiában a hatalom... eszközeit”.⁷⁴ Szomorú dolog, hogy Vajda a 80-as évek elején a hazai népek között már nem együttműködést, hanem csak az egymás megsemmisítését, az élet-halálharcot tudta elképzelni. Természetesnek, szinte törvényszerűnek veszi azt, hogy aki boldogulni akar, csak a másik megsemmisítésével érheti el célját. Mivel a dolog így áll — gondolja Vajda, — számításba kell venni azt is, melyik fél pusztulása jár nagyobb kárral. Mert ezen is múlik, hogy kit illet a vezető szerep. Azt már nem is lehet szemére vetni, ha ismét a magyarság javára dönt s azt mondja: „Ha e monarchia belső szervezetének és külpolitikájának megállapításánál nem a magyar érdek dönt, akkor a magyar nemzet menthetetlenül elvész.” Márpedig magyar csak ebben az országban él, s ha felszívódik, egy nemzettel kevesebb marad a világon, „mert magyar csak itt van, másutt nincs számára élet”. De a többi hazai népre ez nem áll, „sem a német, sem a szláv elem nem fog kétségbeesni nemzeti léte miatt”. Anyanemzeteik az országhatárokon túl élnek, a hazai szlávok, németek, románok „csak idehajló ágai más törzseknek, melyek gyökerei a szomszédban rendíthetetlen sziklatalaj mélyén nyugosznak”. Ha tehát ezeket a magyarság beolvasztja, csak az „idehajló ág” hal el, de maga a „törzs”, a nemzet tovább él. Ezért ez utóbbinak — mármint a „Szent István-birodalmán kívül” élő népeknek — semmi aggodalomra nincs okuk, hiszen őket nem akarjuk elmagyarosítani. Vajda megnyugtató szavai: „Hanem hogy a magyar a szlávot vagy a németet (mármint Szent István-birodalmán kívül) magyarizálhassa? — ezt ők maguk se képzelhetik, csak lármázzák azért, hogy jogot nyerjenek a magyart beolvasztani.”⁷⁵ Mi ez, ha nem jezsuitizmus a hazai népekkel szemben és a járatlanabb magyar olvasó tudatos félrevezetése? A magyarosítás vádját — „már Szent István bkrödmán kívül” — többször cáfolja Vajda ilyen módon. De hiszen nagyon jól tudta, hogy a „lármázás” a határokon belüli magyarosító törekvések miatt van, s nem ok nélkül, hiszen ő maga itt is, másutt is nyíltan hangoztatja ennek szükségességét. De megtévesztően azt tagadja, amivel nem vádolják.

A spekulatív okoskodásnak, a nemzeti elfogultság által diktált sajátos logikának érdekes változata az, amikor Vajda a számokkal bűvészkedik. Kiindulásként itt is felállít egy tételt, amelyet nem bizonyít — nem is tudna —, de amely őt a kívánt következtetés felé segíti, tehát az óhajtott konklúzióhoz választja ki az előtételt. Azt mondja: „Három külön nemzetből álló monarchiában mind a három közt egyaránt lehetne a hatalmat elosztani: ez... számtani lehetetlenség.” A következő logikai lépés (ez is prekonceptió): „És ha már választani kell afölött, hogy a három elem közül melyik legyen tökéletesen kielégítve és melyik kettő kevésbé, akkor; az határoz... melyiknek elégtelensége a legveszélyesebb.” Vajda előre tudja, hogy ez a magyarság lesz. Mert: „a magyar mindig fölkelt és lerúgta magáról a koporsófedelet, valahányszor azt reá akarták szegezni”. Ellenben a „szláv elem” — ha kivételesen, mint 48-ban fegyvert fogott a magyarság ellen, — nem hazafiságból, nem a nemzeti jogaiért vagy szabadságáért harcolt, hanem mert szolgálkú, szeret engedelmeskedni: „A szlávnak katonai vezényszó kell. Ez a varázslat erejével hat rá... vakon engedelmeskedik a Burgból eredő parancsnak” — adja meg Vajda „a tudományos”

⁷⁴ I. m. 1287.

⁷⁵ I. m. 1308.

magyarázatot a szomorú idők eseményeire. Mindez persze a magyar hegemoniát hivatott alátámasztani.

S ha az előbb ismertetett érvek valakit nem győztek volna meg a monarchián belüli magyar hegemonia szükségességéről, van még egy érve Vajdának, ez pedig az erő, a fölény hangoztatása. A nemzet „önérzetére” hivatkozik, arra az „innen-onnan sértő” helyzetre, melyben a magyarság 1867 óta él. Sérti „a magyar király másodrangúsága”, és joggal, mert hiszen a Habsburg-birodalomban a magyarság „a legnagyobb tömör egység”, s hozzáfűzi nem kis felsőbbrendűségi tudattal és göggel: „ő itt az egyedüli nemzet, a többi csak hulladék”.⁷⁶ Így hát a hatalom senki mást nem illethet meg.

Hogy mennyire megváltozott, eltorzult Vajda szemlélete a rajta eluralkodó nacionalista indulatok nyomán, azt a dunai konföderációhoz kapcsolódó megjegyzései is mutatják. Nem az az érdekes itt, hogy ebben az 1881-es röpiratában elutasítja, ezt korábban is megtette már. Amin itt érdemes elgondolkodni, az az, hogy a farkas-erkölcsöt nemcsak a hazai népek egymáshoz való viszonyában véli fölfedezni. Ekkor már — valamilyen elkomorult világnézeti alapról — más nemzetekre, az egész emberi társadalomra úgy tekint, mint amelynek az életét, intézményeit, politikai berendezkedését a kölcsönös acsarkodás, a kegyetlen versengés, a mennyiségi tényezők határozzák meg. Valamikor — a polgárosodás eszméinek hirdetése idején — úgy hivatkozott Amerikára (és az antik Rómára), hogy ott a különböző eredetű lakosságot a tökéletes szabadság gyakorlati megvalósítása formálta egységes nemzetté. Ilyen értelemben említette Svájcot és Belgiumot is, ahol a több nemzetiségű lakosság békéjét a szabadságjogok tartják fenn. A 80-as évek elejére gondolkodásának ez a demokratikus töltése elszállt, kiürült. Helyét a nemzeti önzés, a nyers erők harca, a jogegyenlőség helyett a gyengébbek elnyomása foglalta el. A dunai konföderáció már csak „badar, teljesülhetetlen álom”, aminthogy „hiábavaló értelmetlenség” vele kapcsolatban Amerikára, Svájcra hivatkozni. Mert Amerikában — mondja Vajda — az angol mellett „vannak bevándorlott idegen, francia — német elemek, de — elenyésző, csekély számban. Ha e három elem oly arányban léteznék ott, mint nálunk a magyar, német, szláv — e köztársaság, noha nem szomszédos a francia — német anyaországokkal — egy óráig sem állna fönn — szét fogna válni, vagy ha ez elemek szórva-nyosan léteznének benne, az első órában monarchiává változnék, az uralkodásra leghivatottabb elem adván neki a dinasztia és összetartó kapcsul egy közös hadsereget. A svájci köztársaság három nemzetiség vegyülete, de semlegesített terület. Ebben van főnállásának alapköve, létezésének feltétele letéve”.⁷⁷ Itt hát nincs már varázsereje a liberalizmus szabadság-eszméinek. A társadalmakat az erőszak tartja össze. Ez érvényes a Habsburg-birodalomra is, amelyben — mint tudjuk —, Vajda a magyarságnak szánja a vezető szerepet.

Milyen formában látja ezt megvalósíthatónak? „E szláv hájjal övezett kövér testnek — mondja — erős csontvázra van szüksége. Ez a közös vagy magyar hadsereg.” Mivel a monarchia fenntartása — mint korábban kitűnt — magyar érdek, a magyarság feladata annak megvédése, együtt tartása. Éspedig ha nem megy alkotmányos úton, akkor „katonai szervezet útján”, vagyis abszolútizmussal, tehát a hazai népek elnyomásával. Mert Vajda szerint erre is vállalkoznunk kell. A 48-as eszmékért lelkesedő Vajdára emlékezve különösen elgondolkodtató a 80-as évek elején leszögeztetett álláspontja: „Ha az untalan elbukó, elnyomott forradalmár és az uralkodás szerepe közt kell választanunk és kivált nota bene, ha tertium non datur, ha okvetlen

⁷⁶ I. m. 1287.

⁷⁷ I. m. 1282.

e két helyzet közt kell választanunk, hát akkor én, bátor vagyok az utóbbit ajánlani.” S hozzáteszi a harcias felkiáltást: „Elég volt már az érzelgős, melankolikus furulyából, hadd szólaljanak meg az uralkodás dicsőségét hirdető trombiták!”⁷⁸

Ez egyben azt is jelenti — s itt visszatér a *Hitágozatok* vezérmotívuma —, hogy meg kell hódítanunk a hadsereget, a politikai vezérserepet át kell vinni katonai területre is. Már csak azért is, mert joggal sérti önértünket, hogy „mi cseh—német — horvát káplárok vezényszavára forogjunk sarkainkon...!! A magyar „vitézi önértet” a testi és erkölcsi erő fölényéből táplálkozik s a magyarság „a világ legelső hadseregei sorába emelte a közös hadsereget a maga vitézségével”. Ezért jogos igénye, hogy a kezébe vegye e hadsereg vezérletét. A fegyveres erő pedig nem pusztán a kívülről jövő ellenséges támadás kivédésére hivatott. Vajda azon a véleményen van, hogy a magyar monarchiának egy esetleges európai leszerelés után is fenn kellene tartania hadseregét, bevallottan azért, „mert ez ama monarchia, mely nemcsak kifelé, de befelé is a hadseregben találja léte biztosítékát”. Itt tehát már nem az általános jólét, a jó közérzet, a közös érdek tartja együtt és forrasztja egybe az ország népeit a magyarsággal, hanem az erőszak, a fegyveres hatalom. A magyar tisztikarral irányított szuronyokra támaszkodó, a belső nemzeti elnyomást programszerűen hirdető állam-eszme ez, Vajda megfogalmazásában. Vajda természetesen tartja ezt az erőszakpolitikát, azért teszi fel a csak gyermeki nyíltságánál fogva meglepő kérdést: „a magyar nemzeti érdek alapjára” fektetett monarchiában „lehet-e egy széthúzó elemekből álló polyglott államot fizikai összetartó kapocs nélkül képzelni?”

A „fizikai összetartó kapocs” parancsnoki kara, a „magyar tisztí légió” Vajda szerint 10—15 év alatt, tehát éppen a millenniumra kinevelhető. Ezzel teljessé válik az ábránd: a Habsburg-birodalom „államfönntartó, uralkodó elemévé lenni”. Ennek a célnak kell alárendelni az országos politikát is oly módon, hogy az „uralkodó nagy közjogi párt”, Tisza Kálmán Szabadelvű Pártja programjára tűzi a feladatok megvalósítását. Enélkül nem tarthat igényt arra, hogy a magyar közvélemény „hazafias” pártnak tekintse.

Vajda röpiratában a magyar hazafiság fogalmának új tartalmával ismerkedhetünk meg. E hazafiság két Magyarországot ismer: a kisebbik és bizonytalanabb, vagyis a Habsburgok nélküli az egyik, ez „Árpád országa”; a másik Magyarország a magyar központú Habsburg-birodalom, ez a nagyobb, dicsőbb, hatalmasabb, székhelye Budapest. Vajda eszménye ez utóbbi, „a nagy magyar birodalom” s ennek a megteremtését tekinti hazafias kötelességnek, ezt várja a kormányzó párttól is. E hazafiság területi igénye túlmutat „Árpád országának” határain — bár az is „szép, takaros egy eszmény” —, kiterjed kelet felé, sőt déli irányban is. Vajda úgy véli, hogy „egy nagy magyar birodalom, a körülötte fekvő azon szláv, német, román néptörödékek fölvetelével, melyeket jól felfogott faji, külön népegyéniségi, vallási s egyéb érdekek ezen szövetség törzséhez való tapadásra utalnak — egy ilyen nagy magyar birodalom, ez úgyszólván hagyományos idegen kéreggel... ez csaknem készen van már”.⁷⁹ Mivel ebben a kiterjedt államalakulatban a magyarság a középponti helyet foglalja el, „ereje, hatása a fölszedett csatolókokra megtízszereződik”.

Ez a megtízszereződött magyar hatás nem automatikusan, nem az élenjárók magával ragadó példája nyomán bontakozna ki — mint korábban vallotta Vajda —, hanem az erő útján, az elnyomó szervezet segítségével. Hiszen a „csatolókokat összetartó kapocs” a hadsereg lenne, „a magyar királyi (vagy császári) hadsereg, magyar zászlóval, magyar vezénnyellett”. Így fest a magyar imperializmus hazafisága, a nem-

⁷⁸ I. m. 1303.

⁷⁹ I. m. 1301.

zeti nagyság eszménye Vajda elképzelése szerint. Valóban ábrándképekről van szó, amelyeknek a realitáshoz nincs semmi közük. De ez nem teszi értelmetlenné a röpiratot és nem csökkenti a szerző felelősségét. Hogy mennyire összhangban álltak ezek az eszmék a korabeli magyar kormánypolitikával, azt *A Hon* c. kormánylap reagálása is bizonyítja. Jókai lapja „érdekes röpirat”-ként mutatja be az olvasóknak Vajda művét, megdicséri nyelvezetét, hatásosnak minősíti érvelési módját. Úgy véli, hogy amit Vajda ír, „eszményképéről”, az Attiláéval vetekedő nagy magyar birodalomról, az „manapság korszerű”. S melegen ajánlja, hogy „minél több gondolkodó magyar forgassa e röpirat lapjait, mert igen sok helyes és életrevaló eszme van benne”.⁸⁰

A röpiratban megfogalmazott sok eszme pedig azért lehetett „helyes és életrevaló”, mert Tisza Kálmán rendszerének népellenes és sovíniszta politikáját támogatta, ideológiai erősítést nyújtott a közvélemény megnyeréséhez, tudatformáló hatást fejtett ki egy elnyomó államrend érdekében. Ezért nem lehet elfogadni Komlós Aladár Vajdát mentő nézetét, mely szerint a röpirat „lényegében nem jelent egyebet, mint hogy a monarchia ne osztrák, hanem magyar címert viseljen” s hogy Vajda „értelmetlen imperializmust hirdet”.⁸¹ Korántsem erről van csak szó. A röpirat káros nézeteket terjesztett, alkalmas volt arra, hogy az indokolatlan nemzeti gőgöt, a nagyravágyást, a más népek leigázására irányuló szenvedélyeket erősítse. Ártalmasan befolyásolta a magyarság és többi hazai nép kapcsolatát. Veszélyességét a maga korában is felismerték. Erre mutat, amit az *Ellenőr* írt a röpiratról s Vajda felelősségéről: „Hogy álmodozik, azt tőle senki rossz néven nem veheti; de hogy álmában beszél is: ez már hiba. Hiba pedig azért, mert a szomszédok valóságos kéjérettel szórták ránk mindaddig a rágalmat, ez alkalomból is nagy sietséggel ránk foghantának, hogy mindnyájan olyan hypnobatesek és somniloqueok vagyunk”⁸², mint a röpirat szerzője.

4.

Azt, hogy Vajda a nemzetiségi kérdés megítélésében a magyar nacionalizmus hatását nem tudta elkerülni, Komlós Aladár is hangsúlyozza a költőről írt monográfiájában. E hatást — főként a balkáni háború éveiben — a pánszláv erőktől való félelem, a magyar nemzeti jövő miatt érzett aggodalom erősítette fel, mondja Komlós Aladár s hozzáteszi, hogy a 80-as évek elején, — a monarchia bel- és külpolitikai helyzetének átmeneti stabilizálódása nyomán — Vajda ismét a békés, a türelmes politika hirdetőjévé válik. Mielőtt megvizsgálánk, valóban bekövetkezik-e ilyen változás a 80-as évek elejétől Vajda felfogásában, előbb foglalkoznunk kell a nacionalizmus hatásával, illetve azzal a kérdéssel, hogyan egyeztethető össze a nemzeti önzés hirdetése Vajda gondolkodásának ugyanebben az időben jelentkező radikalizálódásával s annak költői termékeivel, a 80-as években újból jelentkező politikai versekkel.

Sőtér István kifogásolja Komlós monográfiájának azt a tételét, mely szerint Vajda a 70-es évek második felétől kezdve „a nacionalizmus közveszélyes válfaját” hirdeti, „sovíniszta elveket” vall, s hogy ugyanakkor Komlós kimutatja Vajda nézeteinek radikalizálódását. Ez utóbbival — a radikalizálódással — Sőtér is egyetért,

⁸⁰ Kr. k. VI. 577.

⁸¹ KOMLÓS Aladár: Vajda János. 220.

⁸² Idézi a Kr. k. VI. 578.

de ezt a tényt nem látja összeegyeztethetőnek a „nacionalizmus mételyéről” szóló megállapítással. Sőtér István véleménye szerint Vajda a röpiratokban a nemzetiségi kérdésről valóban „zűrzavaros nézeteket fejt ki”, de ezért őt „a sovinszta, ál-liberális, dzsentri-Magyarországgal egy szintre állítanunk” nem lehet, mert „ennek mételyétől ő mindvégig mentes maradt”.⁸³ Mert Vajdánál — mondja Sőtér István — „a hazáját féltő 48—49-es gondolkodó megzavarodásának tanulságai ezek a nézetek is. Jelentkezési módjuk ugyan a nacionalizmus színezetét viseli magán, — eredetükhöz, világnézeti alapjukhoz azonban a dzsentri-sovinszta Magyarországnak semmi köze”. S bizonyítékul a *Lenni vagy nem lenni* c. verset elemzi s hangsúlyozza, hogy abból a nemzetféltség szól, nem a faji gőg.

A *Lenni vagy nem lenni* c. versben Vajda valóban a magyar haladásért, a nemzeti jövőért érzett aggodalomnak, a nemzetféltségnek ad hangot. Ezt a mélyen átélt aggodalmat fejezi ki a címben felállított, a drámai döntésre készítő alternatíva is. De ugyanez az érzés — a kis létszámú magyarság megmaradásának és jövő boldogulásának a reménye — aggodalma — hatja át a röpiratokat is az *Önbírálat*tól egészen a *Magyarság és nemzeti önérték*ig. Közös jellemzőjük a nemzetféltség, ez pedig természetes következménye annak, hogy Vajda számára a legfőbb érték a nemzet, a magyarság. Ebből a forrásból táplálkozik nacionalizmusa, amely a bel- és külpolitikai körülményektől függően hol erőteljesebb, harciasabb, hol pedig szelídebb, türelmesebb hangon szólal meg írásaiban. Nem a gyakorlatban alkalmazott nemzetiségpolitika túlkapásaival, jogtipró brutalitásával azonosítható Vajda felfogása — bár Mocsáry módján tiltakozó szavát egyszer sem emelte fel —, hanem a szemléletben egyezik meg kortársaival még akkor is, ha más világnézeti alapon állt, mint a sovinszta-dzsentri Magyarország. Nem „fertőzés” okozta nála a torzulásokat, de hajlamossá tették erre adottságai, intellektuális—érzelmi alkata, neveltetése, az az eszmei örökség, amelyet a 48-as időkből kegyelettel őrzött.

Egyet kell érteni Sőtér Istvánnal abban, hogy Vajda publicisztikai írásai nem érnek fel a 80-as években keletkezett politikai versekkel. (*Megnyugvás, Jubilate, Sodoma, Credo, Lenni vagy nem lenni*) és hogy ezekben Vajda politikai eszméinek legjava szólal meg, olyanok, amelyek a röpiratokban „problematikus kapcsolódásokkal jelentkeztek”. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy a kétfajta tevékenység — a költői és a publicisztikai — között nincs szemléleti ellentmondás. Lényegében azonos eszméket hirdet Vajda a versekben és a prózai írásokban, hiszen ugyanabból a forrásból merít. A *Lenni vagy nem lenni*ben mégiscsak a nemzeti gőg és felsőbbrendűség iratja le az ilyen kifejezéseket: „Kik téged uraltak egykor, mind a népek..., horvát csatlósid..., Úrrá leszen, mert szapora a féreg?, Turul, kesely szolgálja a verébnek?... gyáva sokaság.” A röpiratok eszmeisége jelentkezik — talán kissé szelídebb formában — az „Immár nem is magyar, csak István-ország” türelmetlenségében, a magyar vezényszó követelése pedig a „Hazádnak nyelvén szólnod nem szabad”-ban. De a nemzetiségektől való félelem, a monarchia szétesése miatti aggodalom és a magyar hegemonia veszélyeztetettsége szól — tehát ismét a röpiratokban is hirdetett eszmék — a *Jubilate* c. versben, amikor Vajda szemlét tartva az országban elért „eredmények” felett, irónikus-fájdalmas hangon nyugtatja meg a telhetetlen hazafi-szívet, „hogy ím hazádnak van már mindene, | Vasút, országos és családi — „görbe” —, | Közép, — fő és népiskolád, amelyben | Tanítanak három-négyféle nyelven | Megannyi szebbnél szebb hazafiságot”. És ha nem feledkezünk el arról, hogy Vajda polgárosodási programja nemzeti alapú, vagyis célja a magyarság megmentése és alkalmassá tétele a hódításra, a nemzetiségek beolvasztására, akkor kimondatlan-

⁸³ SÓTÉR István: Romantika és realizmus. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. 341—42.

nul is ott van ez a szemlélet a *Credo* szenvedélyesen hangzó feltételes mondatai jöggött is. A *Sodomáról* is jogosan állapítja meg a kritikai kiadás, hogy „a vers gondolatai... megtalálhatók a *Hitágozatok*, a *Magyar birodalmi politika* c. röpiratokban is”.⁸⁴ Nem a nagy versek közül való, de ezeknek az éveknek a terméke (1887) *Az első* c. költemény, amely a fejedelmekből álló vadásztársaság versengésének győzteseként ünnepli a Habsburg monarchia fejét, aki — megint csak a röpiratok egyik vezéreszméjét hirdetve — ezekkel a szavakkal vívja ki társai közt az első helyet: „Népek tejújtját egyedül | Tartjuk, mint Atlasz az eget. | Házam nekül úgy szétrepül | Mint az anyányi verek.”

Nincs tehát lényeges eszmei különbség a versek és a publicisztikai írások között, ugyanaz a szemlélet hatja át mindegyiket. Ami eltérés van, az főként a műfaj követelményeihez igazodó megformálásban nyilvánul meg.

De ha szemléleti azonosság áll fenn a röpiratok és a versek írójánál, akkor nem lehet Vajda politikai költészetének 80-as évekbeli felélénkülését a gondolkodásában bekövetkezett előrelépéssel magyarázni. Hát akkor mivel? Azzal, hogy az erők kiegyenlítődése, a cári Oroszország rovására létrejött átmeneti konszolidáció visszaszorította a közvetlen „pánszláv” veszélyt, egyben azonban a hazai belpolitikában megmerevítette a társadalmi helyzetet, megerősítette azoknak az osztályoknak a hatalmi pozícióit, amelyek fékeztek, sőt akadályozták a Vajda által olyannyira szükségesnek tartott, a nemzeti lét és jövő alapvető feltételeként sürgetett polgári haladást: Vajda indulatait — amelyek a 80-as évek nagy verseit fűtik — nemcsak a fejlődés lassúsága miatt érzett keserűség táplálja, hanem annak a tudata is, hogy a késelelem a magyarság megmaradását, vezető szerepének megőrzését és a hazai népek beolvasztásának a lehetőségét teszi kockára. S hogy ez a kínzó tudat verssé hevült Vajda ihletében, az a nemzetét féltő költő kétségbeesésének a bizonyítéka.

Komlós Aladár Vajda politikai lírájának újból való megszólalását azzal hozza összefüggésbe, hogy a 70-es és 80-as években rájött a polgárság árulására, a polgári rend ellentmondásaira és felismerte a proletariátus történelmi szerepét, a polgári rend túlhaladásának szükségességét. Az új társadalom eljövételének hite fejeződik ki Komlós szerint a *Mérleg* c. cikkben (1882), amelyben Vajda a haladásról beszél s mondanivalóját így fejezi be: „Valami nagyon gyökeres társadalmi alakuláshoz lehetünk igen közel, melyről a hivatalos és okleveles diplomatai bölcsesség még nem is álmodik. A művelődésnek kell valami magasabb céljának lenni... A művelődés fájóbbá, elviselhetetlenebbé teszi a nyomort, mint a világosság a — meztelenséget. Ha tehát a közművelődés nem volna képes egyszersem elelni is a közjólétet, enyhíteni a tömeg nyomorát, akkor nem áldás, de átok volna az emberiségre, a mi hihetlenné tetszik. A szellemi haladásnak tehát vagy meg kell hozni az emberiség sorsának javulását, vagy vissza kell fordulnia a sötét reakció felé. De higgyük inkább a jobbat, az ihlett költő jóslatának teljesülését:

Ne féljetek szegény jó emberek,
jön rátok is még boldogabb idő,
Ha nem tietek a múlt és jelen,
Tiétek lesz a végtelen jövő.⁸⁵ (Petőfi)”.

Ha csak az itt idézett sorokat vesszük figyelembe, egyet kell értenünk Sőtér Istvánnal, aki — Komlóssal szemben — úgy értelmezi Vajda szavait, hogy a költő „csak a kultúra egy új szerepében és hivatásában reménykedik” és nem a szocializ-

⁸⁴ Kr. k. II. 316.

⁸⁵ *Mérleg*. Vasárnapi Újság, 1882. máj. 21.

musra vagy hasonlóra gondol. Ha azonban Vajdának ezeket a sorait más, hasonló tárgyú, s ugyancsak a 80-as években keletkezett írásaival próbáljuk értelmezni, kétségtelenné válik, hogy itt valóban a munkásosztály harcával kivívott új társadalmi rendről, a szocializmusról van szó. Már magában a *Mérleg* c. cikkben is olyan kérdéseket tesz fel Vajda, hogy „nem valóságos gályarabság-e mai nagyvárosi gyári-munkásaink állapota”? És azzal kapcsolatban, hogy a társadalom mozgása a kapitalizmus minden hibája ellenére is előre megy, arra a figyelemre méltó megállapításra jut, hogy „a haladás éppen a küzdelem általánosságában, lázasságának fokozódásában, az állapotok rendkívüliségében nyilvánul”. Néhány héttel a *Mérleg* előtt írt lapszemléjében arról beszél, hogy miután a polgárság „a zérusok sokasága”, vagyis a nép segítségével hatalomra jutott, maga is elnyomóvá lett s többé nem áll érdekében a forradalom folytatása. Ezért most már a legutolsó társadalmi rétegen, a népen a sor. Két ok készíti a harcra: eltartandó urainak száma a burzsoáziával megnövekedett, tehát fokozódott a kizsákmányolás; a másik ok: „a legutolsó réteg is olvas”, művelődik, nehezebben viseli el a nyomort.⁸⁶

Ebben az időben megjelent más írásaiból az is kiderül, hogy Vajda eddig vázolt politikai gondolatrendszere új elemekkel gazdagodik. Korábban is felismerte már a német és olasz egység létrejöttének jelentőségét az európai fejlődés szempontjából. Ezek analógiájára rémllett fel szemei előtt a szláv egység fenyegető lehetősége s láttuk, hogy ennek esetleges következményeit, a magyarság sorsára kifejtett hatását milyen mély aggodalommal mérlegelte. Az európai munkásmozgalmak erősödése, s nem utolsó sorban a francia kommün tanulságai pedig arra figyelmeztették, hogy a nagy nemzeti törekvések mellett új, más jellegű folyamatok is megindultak az európai társadalmakban. Ezek jelenségei, tünetei fogalmazódnak meg az általános érvényű ítéletben, a proletárforradalom szükségyszerűségének hangoztatásában. 1882. novemberében írja Vajda: „A nemzeti egységülés politikai árama mellett párhuzamosan megy a társadalmi forradalom progresszív előnyomulása. A német—olasz egység után következni akar a szláv egység, a középrend forradalma után a legelső — a munkás tömeg forradalma.”⁸⁷ Egy másik cikkében még konkrétan fogalmaz, mikor „az iparos és a nagyvárosi munkásosztály”-ról beszél, amely a „közeljövő forradalmi élesztője”. A forradalom győzelme után kialakuló új társadalomtól az egyéniség kiteljesedését, a képességek teljes kibontakoztatását várja, ahogy ő írja: „az egyéni szuverenitás kikerekedését.” Azt reméli, hogy akkor majd „egyetlen talentum sem marad eltemetve a föld alatt”.⁸⁸

Vajda a két folyamatot — a nemzeti integrálódást és a munkásosztály forradalmasodását — történelmileg párhuzamos jelenségnek fogja fel, a megvalósulás időrendje szempontjából azonban — felfogása szerint — egymást kizáró tendenciákról van szó. Pontosabban a másodiknak, a szocialista forradalom eszméjének a győzelmére — úgy véli —, nem kerülhet sor addig, míg a nemzeti eszme van érvényben. Előbb a nemzeti eszme kiteljesedésének kell végbemennie, s csak aztán, az összes népek egyetértése alapján kerülhet sor a szocializmusra. „Különben is ezt a kérdést Európa- és világszerte nem egy nép, de az összes népek egyesülete fogja megoldani, majd akkor, mikor a nemzetiség eszméje végképp le lesz véve a napirendről” — írja a munkáspárt szervezkedéséről szóló cikkében.⁸⁹ S rögtön hozzáfűzi a legfőbb gondjára, politikai szemlélete fundamentumára utaló szavakat: „Azalatt pe-

⁸⁶ Szemle. Politikai Újdonságok. 1882. ápr. 12. Közli: KOMLÓS A.: Vajda Vál. pol. írásai. 171.

⁸⁷ Szemle. Politikai Újdonságok. 1882. nov. 15. Közli: KOMLÓS A.: Vajda Vál. pol. írásai. 178.

⁸⁸ Porond-királyok. Közli: KOMLÓS: Vajda Vál. pol. írásai. 165.

⁸⁹ Szemle. (A munkáspártról). Politikai Újdonságok. 1880. május 26. Közli: KOMLÓS A.: Vajda Vál. pol. írásai. 162.

dig már el lesz döntve az a kérdés: megmaradhatunk-e mi magyaroknak továbbra is?”

Vajdát a párhuzamosan észlelt két folyamat közül a nemzeti eszme térhódítása izgatta jobban, ezt érzékelte közelebről, ennek fenyegetését rettegte a balkáni események óta a cárizmus terjeszkedésében és a szláv tömörülésben. Ez sarkallta a nemzetiségek asszimilálását ígérő polgárosodás és a Habsburg-barátság hirdetésére. A másik, a szocializmus távolinak tűnt s nyugtalanságra nem adott okot: „Ami a veszélyességét illeti, bizonyos, hogy e pillanatban absolute nem az.”

A történelmi tapasztalat arra tanította, hogy a magyarságnak van érzéke a haladó európai eszmék iránt. A szociális bajok érthetővé tették számára, hogy a munkástömegek nálunk is szervezkednek érdekeik védelmére s hódít körökben a szocializmus eszméje. Azzal is tisztában volt, hogy a fejlett nyugati országokhoz képest a forradalom erői nálunk még nem jelentékenyek, de a mozgalom erősödésének megvan az objektív alapja. „Ez a csíra itt még ma nagyon kicsiny, de... nagy élet van benne” ... mert „több a szegény, mint a gazdag ember”—mondja. Mivel azonban a nemzeti eszme terén Magyarországon Vajda felfogása szerint még sok a tenni-való, úgy véli, távol van még az az idő, amely meghozza a szocializmust. Érthető, hogy van nálunk szocialista munkáspárt — írja —, de „még egy kissé korán” keletkezett, sőt „igazuk lehet azoknak — folytatja —, akik azt mondják, hogy ez még nálunk egyáltalán nem aktuális”.

Eszerint hát viszonylag még elég hosszú ideig a nemzeti eszme határozza meg a magyar politika feladatait. Pontosan annyi ideig, amennyi szükséges annak eldöntéséhez, hogy „megmaradhatunk-e mi magyaroknak továbbra is”. A megmaradást pedig — mint Vajda többször kifejtette — csak a korszerű kultúra és gazdaság megteremtésével s létszámunknak a nemzetiségek beolvasztása útján történt jelentős megnövelésével biztosíthatjuk. Történelmileg tehát a nemzeti eszme „aktuális”, ennek kell érvényt szerezni, s Vajda véleménye szerint — a nemzeti érdekek és a szocializmus sorrendiségének a megítélésében — ezt a nézetet vallják a munkások is. „Amíg ez nincs biztosítva, nem kell félni a magyar iparost, hogy úgy jár, mint az oly ügyetlen fiatal kopó, mely ha egy friss nyúl kél előtte, abbahagyja a már kifáradtat, és emez után szaladva, mind a kettőt eltéveszti. Ne féltsük mi a magyar csizmadiát. Bismarck egy szikrával sem fanatikusabb német, mint aminő megátalkodott magyar hazafiak a mi Sas Istvánjaink.”⁹⁰ Ha pedig a szocializmusban közvetlenül érdekelt „magyar iparos” is „megátalkodott hazafi” s meggondolatlanságból vagy tapasztalatlanságból nem hajlandó elszalasztani a nemzeti jövőt biztosító alkalmat, még inkább áll ez a társadalom többi osztályaira, az egész magyar nemzetre. Mert Vajda ebben a tudatban mondja ki — a maga legszemélyesebb vágyát, életevezéreszméjét is mintegy vallomásként kifejezve — a következő szavakat: „Szent való... hogy jelenben a mi országunk korlátlanul döntő elemén az a kérdés uralkodik: miként menthető meg a magyar nemzetiség? *Ennek minden egyebet alárendel.*”⁹¹ (Az én kiemelésem: Cs. I.)

Nem kétséges, hogy a nemzet megmentésének szándéka Vajda helyét azon oldalon jelöli ki, ahol a „korlátlanul döntő elem”, a korabeli magyar közvélemény tábora áll. Ha pedig ez így van, akkor jogosan beszélünk-e a 80-as években szemléletének radikalizálódásáról? Ha a sajtószemlék írásával kapcsolatos rendszeres és széles körű tallózás, a világ eseményeiről szerzett folyamatos tájékozódás, a hírek és a különböző jelenségek befogadása és tovább gondolása új felismerésekhez vezetete,

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

ha ezek révén gondolkodása új elemekkel egészült ki, amelyek segítették abban, hogy messzebb tekinthessen, bepillantasson a társadalmi fejlődés holnapjába, vajon ez a gazdagodó látás egyben radikalizálódást is jelent-e a szó valódi értelmében? Vagy inkább csak nagyobb politikai műveltséget, a kor folyamatainak megértésére vagy megsejtésére való jobb képességet? Radikalizálódott-e Kemény Zsigmond szemlélete azért, hogy elolvasta Engels művét az angliai munkásosztály helyzetéről? Radikalizálódásról Vajdánál csak akkor beszélhetnénk, ha felismeréseit, a munkásosztály szerepéről, szerveződő mozgalmairól szerzett információt s a szocializmusra vonatkozó eszméket nemcsak befogadja, tudomásul veszi, hanem politikai programjába építi s harcol azok megvalósításáért. Erről azonban nincs szó Vajdánál. Úgyannyira nincs szó, hogy — mint láttuk —, a szocializmust Európában, s még inkább Magyarországon csak a távolabbi jövő aktualitásának fogta fel. Megállapodott a tudomásulvételnél anélkül, hogy egyetlen elemét is beépítette volna saját nemzeti-polgárosodási koncepciójába. Számot vetett azzal, hogy a haladást megállítani nem lehet, tisztában volt a polgári rend ellentmondásaival is, de mielőtt — hite szerint — a nemzetiség eszméje végképp lekerülne napirendről, biztosítani akarta a magyarság megmaradását. Az volt a vágya, hogy modern, nagy nemzetként foglaljuk el majd helyünket annak idején „az összes népek egyesületében.” Ezért nem a jövőre, hanem a jelenre tette a hangsúlyt és felfogásán, szemléletén semmit sem változtatva — csak szélesebb látókörrrel — hirdette korábbi meggyőződését, amelyben mindent a magyarság érdekeinek vetett alá.

Bizonyítékul talán elegendő lesz néhány, a 80-as években megjelent írására hivatkozunk. Vajda is — mint Jókai — azért helyesli a névmagyarosítási törvényt, főként azt az intézkedést, amely öt forintról ötven krajcárra csökkenti a fizetendő illetéket, mert „a haza ezzel nagyon jó üzletet volt csinálандó, mert négy forint ötven krajcáron vásárol megannyi határozott jó magyar embert, aki előbb legalább is a kétesek közé tartozott”.⁹² 1884-ben arról elmélkedik, hogy a magyarság és a nemzetiségek „vérkeveréke szüli meg azt a magyart, mely... a pozitív, a cselekvőbb, termékenyebb, gazdagabb fajtát adja, szemben az inkább szenttelen, a vis inertiaeben kiváló kevertlen ázsiai vérrel”.⁹³ Ezért arra buzdít, hogy szűnjék meg a „farkasszemnézés”, barátkozzunk a nemzetiségekkel, közeledésüket fogadjuk jó szívvel, „szorítsuk meg az ide nyújtott jobbot és ki se eresszük markainkból.” Mindez összhangban van azokkal a célkitűzésekkel, amelyeket az ebben az időben szerveződő ún. közművelődési egyesületek hirdettek. Ezek mint nem állami, társadalmi szervezetek arra vállalkoztak, hogy a vegyes ajkú vidékeken „védelmezzék” a magyar érdekeket, terjesszék a magyar kultúrát, a nyelvet, tehát az állami szervek és intézmények asszimiláló ténykedését egészítsék ki társadalmi akciókkal, helyi kezdeményezésekkel. Az összeházasodás propagálása is ezt a folyamatot támogatta. Természetes, hogy az asszimilációnak ezt a formáját népszerűsíteni csak a türelem, a gyengédség hangoztatásával lehetett, de úgy, hogy a magyar hegemonia hangsúlyozásáról ekkor sem feledkezett el Vajda. A gyengédséget, a türelmet épp ebből vezeti le: olyan tulajdonságok ezek, amelyek az „erősebbhez, az uralkodóhoz” illők. Nem valami újabb demokratikus szakasz ez Vajda felfogásában — mint Komlós Aladár állítja —, hanem csak a taktika idomul az új körülményekhez, a forma más csak, a lényeg: az uralkodó helyzetben végrehajtandó beolvasztás szándéka változatlan. Ezt nem

⁹² A névmagyarosítás kérdése. Politikai Újdonságok. 1881. márc. 9. Közli: KOMLÓS A.: Vajda Vál. pol. írások. 165.

⁹³ A magyar népjellem és nemzetiségeink. Világ-krónika. 1884. május 19.

is titkolja Vajda. A vérfrissítésről szóló eszmefuttatást úgy fejezi be: „Azért hát amondó volnék, hogy legyen szent a békeesség, barátság, s minél gyakoribb a házasság magyar és szerb, román, tót között (hogy zsidó között is, az már úgylis régebb idő óta subintelligitur) és legyen jelszavunk, amiről tudjuk, hogy Ausztria sem bánta meg: «Tu felix Hungaria nube!...»”

Úgy tűnik, a 80-as évek derekán erősítették Vajda magyarosítási illúzióit azok a látszateredmények, amelyeket a Tisza-kormány erélyes asszimilációs politikája el tudott érni a kevésbé ellenálló, alkalmazkodóbb nemzetiségi rétegekben. Ugyanilyen hatást keltettek ezek a felszíni jelenségek Jókaiban, aki *A pánszlávok földjén* c. útijegyzeteiben lelkendezve szól a magyar nyelv terjedésének eredményeiről a szlovákság körében.⁹⁴

Vajdának már a vegyes házasságokat népszerűsítő cikke is illúziós hangulattal telített. Még inkább ilyen a *Szerbek és bunyók* c. jegyzete⁹⁵ 1885-től, amelyben a szabadkai szerbek közt szerzett benyomásait mondja el derűs, a nemzeti bizakodástól optimista, anekdotizáló hangon. A palicsi fürdőn megismert asztaltársak, ismerősök és barátok körében hallott értesülések, egyedi, esetleges mozzanatok alapján olyan messzemenő következtetéseket von le, hogy a hazai szerbek mind elmagyarosodtak, a szerb értelmiségiek „a magyar irodalom, a művészet és a közügyek iránt való érdeklődésben szinte túlszárnyalják” a magyarokat, magyar sajtót járatnak, könyveinket olvassák stb. Vajda verses kötetére egyik itteni ismerőse ötven előfizetőt gyűjtött, „nagyobbrészt mind icsvicsben végződő nevekkel”, amikor az egész országban összesen csak 350 előfizető akadt. Vajdát a kedvező benyomások és a barátságos fogadtatás annyira megtévesztik, hogy hajlandó azt hinni, a szerb megjelölés „nem annyira specifikus hazafiságot”, vagy nemzetiséget, inkább „vallásfelekezetet” jelent, „mivelhogy a szerb vallás a szerb nyelv tudását föltételezi”. S amikor azt hallja, hogy valamennyien jó magyar hazafiak, buzgóságban, lelkesedésben túl akarnak tenni a „törzsökös magyarságon”, és az erdélyi magyar közművelődési egyesület céljaira is ezer forintot ajánlottak fel, akkor Vajda — leghőbb vágyát megvalósulni látva — lelkesen kiált fel: „adja isten, hogy a hazának többi nemzetiségi különféleségei mind ilyenekké váljanak mihamarabb!” Eszményibb helyzetet nem is lehetett elképzelni annál, hogy a magyarosítás meggyorsítását maguk a nemzetiségek segítik elő anyagi támogatásukkal. Csakhogy ehhez igen nagyfokú naivitásra volt szükség. Mindez nem akarja megkérdőjelezni azoknak a baráti kapcsolatoknak az őszinteségét, amelyek Vajda és szabadkai szerb barátai közt alakultak ki a költő látogatásai során. A személye és költészete iránti érdeklődést kívánta bizonyára viszonzni azzal, hogy Jovanovics Zmaj és Radicevics egy-egy versét magyarra fordította.

Nem lehet egyetérteni Komlós Aladárral abban, hogy élete utolsó szakaszában Vajda visszatér „a nacionalizmus közveszélyes válfajától egy ártalmatlanabb változatához.”⁹⁶ Az igaz, hogy utolsó röpiratában, a *Magyarság és nemzeti önérzetben* (1896) leírta azt a mondatot, hogy „fegyveres erőszakkal nem, csak műveltségünk fényével hódíthatunk”, de ez nem jelenti azt, hogy korábbi, a röpiratokban visszavisszatérő célkitűzéseiből, elveiből engedett volna. Változatlan a szemlélet, azonos a nemzetiségek teljes beolvasztásának igénye, a magyar hegemonia, a felsőbbrendűség hangoztatása, lényege szerint nincs eltérés a nemzetet megőrző és hódításra alkalmassá tevő polgárosodás-programban sem, csak most ennek egyik elemét, a korszerű nemzeti műveltséget, illetve annak hordozóját, a nyelvi kultúrát emeli ki.

⁹⁴ CSUKÁS István: Jókai és a nemzetiségek. Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Hist. Litt. Hung. Tomus XIII. Szupplementum I. 63.

⁹⁵ Szerbek és bunyók. V. J. Ö. M. 1571.

⁹⁶ KOMLÓS A.: Vajda János. 221.

Úgy tűnik, ekkorra már Vajda nem csupán az aktuális politika összefüggéseiben szemléli a magyarság sorsát, hanem tágabban, a történelem évszázadainak keretében is s ez a látásmód készteti arra, hogy ítéleteit általánosabb érvénnyel fogalmazza meg. Ez a történelmi távlatosság nagyobb nyomatékot kölcsönöz a mondanivalónak, s valószínűleg összefügg a millennium számvetésre ösztönző hatásával is.

Az előzőekben — amikor az olasz, a német egységre s a fenyegető szláv tömörülésre hivatkozott — a modern kor folyamataiban látja leselkedni a veszélyt. Utolsó politikai művében a fenyegetettség már történelmi sorsként jelentkezik s a reformkor nagy romantikusainak, a Himnusz és a Szózat költőjének komor pátozsa lengi át Vajda sorait: „De minket itt létünk óta és újabb időben fokozódólag a szomszéd népóriások által való előzőnöltetés veszélye fenyeget. Ily népnek csak kiválósága, csak a szomszédokét felülmúló nagy tehetségei biztosíthatják lételét. Ha németnél, szlávnál tiszszerte kevesebben vagyunk, tiszszerte különbeknek kell lennünk, ugyanannyival jobban kell szeretnünk a hazát, szellemi, erkölcsi képességekben, fényes tettekben ennyivel fölülmúlnunk őket.”⁹⁷ „Óriás szomszédaink” ugyanis fennmaradhatnak „sokaságuk erejénél fogva” is, természetes szaporodásuk biztosítja számukra a nemzeti jövőt. Különbösen is ezek „körültekintő, óvatos fajok”, szemben a kis számú magyarsággal, amelynek Vajda szerint faji sajátossága az, hogy hősies, nagy-lelkű, nem aggódó... nem elővigyázatos..., nem óvatos stb. s ilyen nép „nem vetekedhetik szaporaságban” amazokkal. Hogy védekezni tudjunk az „előzőnöltetés” ellen, hogy életben maradjunk, ahhoz „hódítás”, terjeszkedés szükséges. A magyarság „csak az esetben maradhat életben — mondja ismételtén Vajda —, ha sikerül neki egy sereg körüle és vele lakó idegen faj teljes beolvasztása”.⁹⁸ Más helyütt ugyanezt a gondolatot ismétli nemcsak a nyomaték kedvéért, s nem is pusztán a nemzeti megmaradás, a védekezés indokolásául, hanem a magyar nagyhatalmi álmok felvillantásának igényével: „Pedig minden áron meg kell szaporodnunk számban és pedig jelentősen, háromszoros-négyszeresére a mostani állománynak. Csak az a jó hadnagy, aki nemcsak vágódik, de remél is tábornok lenni. Húsz-harminc millió létszámmal függetlenek, nagyhatalom lehetnénk.”⁹⁹ Nem változtat a lényegen, ha a röpirat más helyén a magyarul beszélők számának „legalábbis megkétszerezését”-ről ír Vajda, hiszen a kategorikus fogalmazás, a „minden áron” eltökéltsége nem hagy kétséget az iránt, hogy itt valamennyi hazai nép elmagyarosításáról, az egynyelvű ország megteremtéséről van szó.

Vajda úgy látta, hogy a magyar „hódítás és terjeszkedés” programját olyan körülmények közt kell végrehajtani, amikor minden nemzet a maga önző céljai felé tör és a nacionalizmus felfokozott indulatai diktálják a tempót a népek versenyfutásában. Ebben a maga álláspontja igazolását is látta, hiszen az általános túlekedésben mindenkinek joga van saját érdekeit védelmezni. Másrészt azonban a versengő európai nacionalizmusok látványa növelte riadalma és elégedetlenségét a magyar politika irányítóival szemben. Lassúnak tartotta a magyarosítás ütemét, erélytelennek a kormány magatartását, nem eléggé hatékonyak az asszimilációt célzó intézkedéseket. Pedig a 90-es évek magyar kormányzata a különböző nemzeti-ségi perek megrendezésével, a közigazgatás, az oktatásügyi szervek intézkedései révén egészen a fegyveres föllépésig számos tanújelét adta annak, hogy nem ismer és nem fogad el semmilyen demokratikus megoldási módot. Vajdát a magyar érdekek védelme, a kecsegtető, de bizonytalan nemzeti nagyság féltése keserű kifakadásra

⁹⁷ V. J. Ö. M. 1314.

⁹⁸ I. m. 1315.

⁹⁹ I. m. 1405.

készíteti a nemzetiségpolitika egésze ellen, mert úgy látja, hogy előrehaladás helyett hátrálunk, visszaszorítanak bennünket az idegen fajok, magyar falvakat hódítanak el tőlünk, történelmi múltunk nagyjai, szellemi örökségünk is veszélybe került és pedig az ország irányítóinak hanyagsága miatt. „Európaszerte — írja — kis és nagy nemzetek közszellemében az önző, vakbuzgó nemzetiségi érzés heve a forrpontra, már-már a dühöngésig fokozódik. A mi, aránylag szívrehatóan csekély számú, rokontalan, egész világtól irigyelt, óriás szomszédainktól fenyegetett népünk intező politikusi ezalatt egy hülye érzéketlen bambaságával nézik, mint oláhosodnak el egész ősmagyar községek; föl se vesszük, hogy a horvátok valósággal ellopják tőlünk a Zrínyieket, a hőst és a költőt, a Frangepánokat, sőt odaadják még a költő Zrínyi könyvtárát is; dúsgazdagon fizetünk egy intézetet azért, hogy az ablakon dobálja ki történelmünk legfényesebb és világszerte egyedül ismert, irigyelt dicső alakját — a világhódító Attilát.”¹⁰⁰

A *Lenni vagy nem lenni* c. versben Vajda arról a versenyről szól, amely a békés építőmunka területén folyik, s azt a reményét fejezi ki, hogy ebben a vetélkedésben a magyarság lesz a győztes. Utolsó röpiratában más oldalról közelíti meg a magyarság és a vele együtt lakó népek kapcsolatát, amikor az „államhatalom, az uralom” versenyéről szól, amelyben a magyarok az „ellenséges nemzetiségek”-kel állanak szemben. A hatalmi versengés résztvevőit minősíti, szemlét tart a „faji” tulajdonságok felett s az összehasonlítás — Vajda nacionalizmusának megfelelően — természetesen a magyar felsőbbrendűség hangoztatásával zárul. A különböző hazai és környező népek egybevetésénél Vajda arra a kérdésre keresi a választ, ki az, aki „eszmény”, „vezér” lehet a többiek számára, kinek vannak hódításra képes tulajdonságai, melyik népnek van nagyobb esélye a győzelemre s ennél fogva hivatottsága arra, hogy uralkodjon és vezesse az európai politikában „tényező” nagyhatalmat.

Mint kiderül, a hazai és a környező szlávok csak nagy létszámukkal, tömegeikkel félemlítették meg Vajdát, csak mennyiségi tényezőként estek latba „a szívrehatóan csekély számú” magyarsággal szemben. „Faji” tulajdonságaik, műveltségük, jellemvonásaik, nyelvük alapján ítélve Vajda nem sokra becsülte a szláv népeket. Nem talált bennük olyan vonásokat, amelyek mások szemében vonzóvá tennék őket, sőt a szláv nyelvek hangzása derűtséget keltett benne, nevetésre ingerelte. E negatív tulajdonságok a magyarságnak kedveznek, mert csökkentik a szlávok esélyeit s növelik a magyarság kilátásait a hatalomért folytatott harcban. A szlávokról formált véleményét így foglalja össze: „Mily szerencse, hogy a szapora, a száz milliónyi szlávok sem nyelvében, sem jellemében, sem alakjában, külső megjelenésében nem bír ama vonzó adományokkal, melyek őt a mások szemében eszménynek tüntetnék föl és könnyű hódításra képesítenék. Le ridiculé tue. Ez a szapora faj, mint tamerláni bivalycsorda, előzőnölheti a világot, átfuthat rajta, mint hajó fedélzetén egy viharhullám, de bálvány, vezére, eszménye sohasem lehet a világnak az a faj, melynek nyelvében pocskáj, csekáj, pocem szavak, egy Ristori vagy Rachel legfényesebb drámai jelenetét menten tönkre tehetnék és harsogó hahotába fojtanak.”¹⁰¹

Csak határtalan elfogultságával, szenvedélyes nacionalizmusával magyarázható a fenti vélemény, s ezt nem cáfolja az sem, hogy ugyanebben a röpiratban — mint Komlós Aladár Vajda demokratizmusának igazolásául rámutat, — felháborodik a budapesti étlapokon olvasható „cseh pimasz” ételmegjelölés otromba tapintatlanságán. Megjegyzései ugyanis a hangsúlyt itt is „a magyarság világhíres politikai érettségére, lovagiasságára” teszik. A szlávok nagyfokú lebecsülése azzal az — ugyan-

¹⁰⁰ I. m. 1361.

¹⁰¹ I. m. 1346.

csak a nemzeti elfogultságtól táplált — törekvéssel is magyarázható, hogy Vajda ezáltal élesebbé tegye az ellentétet és hangsúlyosabbá a magyar értékeket. Mert a fent idézett sorokkal, a „hahotára ”ingerlő csekély, pocskáj pocem” szavakkal a következő kijelentést állítja szembe: „Mi pedig birunk egy parancsolásra termett uralkodói szájba illő hatalmas nyelvvél.”

Vajda nemcsak a nyelvi kultúrában szereti élen látni a magyarságot, hanem fizikai és erkölcsi tulajdonságainkat is a többi népek fölé helyezi. Várségi szempontból egységesnek, külön „fajnak” tartva a magyarságot kimondja, hogy „egészség, szívósság tekintetében a földön élő összes emberiség közt a magyar emberrel semmi más faj nem versenyezhet.” A magyar és általában a keleti fajok — szerinte — jobban elviselik a fájdalmakat, a megpróbáltatást. És itt egy újabb összehasonlítás következik, amelynek kicsengéseként már nemcsak a slávokkal szemben tűnnek ki nemzeti tulajdonságaink, hanem a románokkal szemben is. Róluk a következő véleményt fogalmazza meg Vajda: „Az érzékeny, fájós testűek kerülők a nyílt harcot; alattomosak, orvul gyilkolók, bosszúállók, tettetők, bigottak és gyávák. E tulajdonok összhangban állanak egymással és föltalálhatók az olaszban, de legkétségtelebbe bizonyítja e tétel igazságát az oláhság, melynek jellemében a gyávaság és aljasság legnagyobb adaga egyesül a földön ismert népek között. Egyfelől dicsekszik, hogy ő számra nagyobb a magyarnál, aztán jajgat, mint akit nyúznak, ordít, siránkozik, rágalmaz, hazudik és azt akarná, hogy a jajgatásától megindult Európa foglalja el számára Magyarország felét és csatolja országához.”¹⁰²

Ezeket a jellemvonásokat nem a higgadt tárgyilagosság, nem is a barátkozó szándék diktálta. A szabadságharc is közel félszázados távolságban, messze volt már ahhoz, hogy a tragikus ellentétek emléke indulatokat tudjon kelteni. Vajdának a románokat súlyosan elmarasztaló, lebecsülő, sőt becsmérlő szavai nyilvánvalóan azokra az ellenérzésekre vezethetők vissza, amelyeket a századvég megélték a nemzetiségi mozgalmak — köztük a románok akciói — a költőben keltettek. Ezek a mozgalmak növelték meg újra Vajda aggodalmát, fokozták nemzetföltétését és szították benne a haragot az ország integritását és a magyar hegemoniát veszélyeztető törekvések ellen.

Annál is inkább, mivel Vajda meg volt győződve arról, hogy az itt lakó népek közül csak a magyarságnak van „európai korszerű feladatra való hivatottsága” éppen azoknál a tulajdonságainál fogva, melyeket a honfoglaló ősektől örökölt, s amelyek tetszetőssé, vonzóvá, utánzásra ösztönzővé teszik a többi népek előtt. A korábban már idézett jellemvonásokon kívül Vajda a magyarságra olyan minősítő szavakat használ, mint a nagylelkű, mindig jobbat feltételező, erejében bizakodó, egészséges, vitéz, bátorságával együtt jár a méltóság. Elragadtatással szól a „magyar természet apollói tökélyéről”, amely egyedül alkalmas a magyar ruha viselésére. „Hol egy oly európai faj, melyről a magyar dísz — vagy huszárruha nem ri le?” — kérde büszkén, majd így folytatja: „A magyarság tehát nem egyszerű minőség, mint a többi nemzetiség, hanem már magában is dicsőség, oly előnyös, kiváló tulajdonság, melyre tulajdonosa büszke lehet.”¹⁰³ Ezek a nemzeti tulajdonságok vonzzák a többi népet és készítetik őket arra, hogy magyarrá váljanak, ezek erősítik „minden idegen elemnek a fajunkba olvadásra való hajlandóságát”, amiben Vajda „a gondviselés életmentő kedvezését” látja. Az a tapasztalat pedig, hogy az idegen nyelvű lakosság közül épp a legműveltebbek válnak leghamarabb lelkes magyarokká, Vajda számára a magyarság elhivatottságának legbiztatóbb jele. Megnyugtatónak tartja, hogy „ha-

¹⁰² I. m. 1356.

¹⁰³ I. m. 1356.

zánk vegyes lakossága közül éppen a legműveltebb elem, a szellemes, előkelő, nyugoti nagy nemzetekből ideszakadt származék büszke önérzettel körösztolkódik át magyarrá s hazafisága megbízhatóságában vetélkedik az őslakóval.” Az asszimiláció érdekében helyesli és sürgeti a névmagyarosítást s megdicséri a hazai németeket és a zsidókat, mert „a hazánkbeli idegen eredetű elemek között legtöbb őszinte hajlammal” csatlakoznak a magyarokhoz. Ennek pedig, mint Vajda mondja, igen nagy a jelentősége a hazai népek versenyében, mert a nemzet a németség és a zsidóság beolvadása útján kerülhet túlsúlyba a nem magyar elemekkel szemben. Már ez a gyakorlati ok is elegendő volna ahhoz, hogy közeledésüket barátsággal fogadjuk. „A jó fogadtatásnak pedig részünkről is megvan az erős oka abban az igen helyes gyakorlati felfogásban, mely szerint az államhatalom, az uralom versenyének mérlegén az idegen, ellenséges nemzetiségek serpenyőjével szemben ők képezik döntő részét ama nehezeknek, mely a magyarság súlyát annyira megnöveli, hogy amazokat fölbillentí.”¹⁰⁴

Vajda nemcsak maga vallotta, hogy a magyarság „már magában is dicsőség” s olyan tulajdonságok összessége, amelyekre birtokosuk „büszke lehet”. Ezt a büszkeséget, a felsőbbrendűség tudatát fontos erőforrásnak tekintette az egész nemzet számára, olyan tényezőnek, melynek megtartó szerepe van, tehát nélkülözhetetlen a nemzeti lét szempontjából. Ezért írja: „A magyar nemzet addig él, amíg büszke tud lenni nemzetiségére. Amíg azt hiszi, hogy ő, mint ember, derekabb, különb minden többenél.” Érdekes, hogy az *Önbírálat*ban és a *Polgárosodás*ban is még nemzeti önismeretre buzdító, a realitásokat tiszteletben tartó Vajda itt az illúzió szükségességét hirdeti. Nem addig él a magyar, míg legkülönb, hanem míg „azt hiszi” magáról. Ez a romantikus nemzeti közérzet, a minden realitástól elrugaszzkodó képzelgés aligha jelenthetett többet a meddő és kártékony nagynemzeti ábrándnál éppen azokban az években, amikor a magyarság és a többi népek közti szakadék végleg áthidalhatatlanná szélesedett.

Vajda a hódító és uralkodó nemzet eszméjét akarta terjeszteni és elfogadtatni s ennek érdekében — az illúziós nemzeti önérzet növelése céljából — képes volt olyan történelmi hiedelmekhez is csökönyösen ragaszkodni, amelyeket a tudomány elvetett. Zokon vette és a nemzeti önérzet süllyedésének minősítette, hogy a magyar történettudomány elutasította a hun-magyar rokonságot. Vajdát ez nem tudományos problémaként érdekelte, hanem a jelen nagyhatalmi céljaihoz segítő eszközt látott a világhódító Attila példájában. Nem azt nézte, hogy igaz-e vagy nem a hun rege, hanem azt tartotta fontosnak, hogy a közhit szerint Attila és hunjai voltak a magyarok elei és Árpád mint Attila jogos örököse „követelte és foglalta vissza ez országot az akkor itt megtelepült tót, bolgár és oláh népektől.” Bálványrombolásnak minősíti azt az eljárást, hogy a kutatók Attila helyett „kutyán szánkázó, halzsír- és faggyúévoszamojédokkal kötöttek össze bennünket.” Nem a tényekhez ragaszkodik a csökönyösen vallott program: a magyar nagyhatalom álma kísérti s ehhez méri, válogatja az érveket még ha azoknak nyilvánvalóan nincs is valóságértékük. Ezért hirdeti, hogy az Attiláról mint a magyarok elődjéről szóló hiedelmet akkor is fenn kell tartani a nemzeti önérzet erősítése érdekében, ha ez ellenkezne a történelmi igazsággal. Nemzetszemléletében is szubjektív, mint költészetében, csak hogy az egyikből nagy-szerű líra született, a másik pedig akaratlanul is egy ártalmas politikát támogat. Thierry könyvéről mondja: „és én részemről ezt hiszem, ezt szeretem hinni”. A hun-magyar hipotézist cáfoló kutatókról pedig kijelenti, hogy azok a „műszka cár számára dolgoznak”. A közvéleményt meg kell tehát hagyni a hun-magyar rokonság tudatában,

¹⁰⁴ I. m. 1338.

mert „a társas érintkezésben, politikában, hadviselésben... a fortély, a valónak elta-
karása, sőt olykor ellenkezőnek állítása” megengedhető.

Ez pedig nem jelent kevesebbet, mint hogy történelmi hazugsággal is erősíteni
kell a magyar nagyhatalmi törekvéseket.

Hogy mi készítette Vajdát ennek a nézetnek a hirdetésére, nem nehéz kitalálni.
A politikai felfogását meghatározó nacionalizmus, a túlzó nemzetszeretet, a más népek
érdekeit sértő nemzeti önzés. Ő maga tesz vallomást sovinizmusáról, miközben
bírálja azokat, akik elfogultan magyarok ugyan, mégis idegen szavakkal tűzdelik
tele beszédüket. Vajda a „cinke fejű gigerlit” az idegen-majmolás és nem a túlzó
magyarkodás miatt ítéli el, sőt ez utóbbi miatt megdicséri: „Hát hogy chovin, azt
igen jól teszi. Magam is azt vallom, hogy mindnyájunknak chovinoknak kell len-
nünk, sőt hiszem, hogy Deák is az volt és minden igaz magyar az a szíve mélyén,
csak az a különbség, hogy egyik okosabban az, mint a másik.”¹⁰⁵

Ennek az „okosabb” sovinizmusnak a megfogalmazása, mikor kijelenti, hogy
„fegyveres erőszakkal nem, csak műveltségünk fényével hódíthatunk”.

Vajda műveltségfogalma összetettebb, gazdagabb tartalmú, mint az általános
szóhasználat szerinti. Nemcsak szellemi kultúrát jelent, hanem korszerű társadalmi
és gazdasági rendet, sőt a hódítás, a nemzeti naggyá létel, a nagyhatalmi aspirációk
is tartalmi jegyei közé tartoznak. A műveltség tehát Vajda értelmezése szerint olyan
komplex fogalom, amelynek alkotó elemei éles ellentmondásban vannak egymással.
Mert a társadalmilag haladó célkitűzések nem egyeztethetők össze a más népek kárára
tervezett hódítás antidemokratikus programjával. Így a kultúrateremtő nemes szán-
dék eleve hajótörést szenved a neki szánt elnyomó szerep révén. Bizonyítékul idézzük
Vajda szavait: „Arról van szó, vajon megvan-e nemzetünk szellemében a hivatottság
arra, hogy egy merőben eredeti, ellenállhatatlanul vonzó, sajátos magyar nemzeti
kultúrát teremtve, meghódítsa azzal a körülötte és vele élő összes idegen fajokat és
azokat fölszíva magába, elég erőssé váljék Európa e pontján lételét biztosítani.”¹⁰⁶

Ha nem árnyékolná be ezt a gondolatot a többször hangoztatott elnyomó-beol-
vasztó rendeltetés — „létszámunk többszörös megnagyobbítása” —, Vajda egyike
volna a korszerű magyar műveltségeszmény megfogalmazóinak. „A korszerű műveltsé-
ség legmagasab fokára emelkedés” ugyanis új minőség megteremtését jelenti Vajdá-
nál, olyan új kultúra kialakítását, amely úgy válik európaivá, hogy közben megőrzi
nemzeti, magyar jellegét, s úgy viseli magán a korszerűség ismérveit, hogy egyben
mélyen ereszti gyökereit múltunk hagyományaiba. Nem lehet tehát szó pusztán után-
zásról, a nyugati nemzetek műveltségének szolgai lemásolásáról, egyszerű átvételéről.
A virágkertetést köréből kölcsönzött képpel szemlélteti álláspontját, amikor kijelenti,
hogy az idegen fajták sima átvétele csak az egyedek számát szaporítja, nem eredmé-
nyez más nemű virágot. „Magyarba ojtott újabb európai kultúra” a követelmény.
Nem segít a nyugati tövek átültetése magyar talajba, mert nem az idegenség meg-
honosítása a feladat, hanem a nyugati vívmányok asszimilálása, az átalakítva átve-
vés, az alkotó módon való megtermékenyítés oly módon, hogy a folyamatban a meg-
határozó szerep a magyar sajátosságoké marad. Példaként Vajda Petőfit hozza fel,
az ő költői eljárását tartja követendőnek, aki a magyar eredetiség megőrzése mellett
tudott modern európai lenni.

Ez a magyar műveltség eltérő lesz a nyugateurópai fejlett kultúráktól, és éppen
ebben, a minden mástól különböző, eredeti voltában tud hatni a környező népekre,
csak így lesz képes a hódításra, az asszimilációra. Vajda egyebek közt ezt mondja

¹⁰⁵ I. m. 1318.

¹⁰⁶ I. m. 1347.

erről a hódító kultúráról: „És itt nem értem a nyugati nemzetek bármelyike által elért műveltség majomi utánezatát, hogy úgy mondjam, azon nyers minőségében való átvételét, hanem a magyar szellembe olyképpen való beojtását, mint például ahogyan tette Petőfi a költészet terén. Ő az első modern európai, de teljesen eredeti magyar költő, míg mögötte mind a legjobbak, még Vörösmarty is, idegen minták befolyása alatt állottak. Két vagy bár ezer darab egyforma rózsa nem két, csak egy nemű rózsa, két egyforma kultúra nem két, csak azon egy kultúra. Senki se fordít jól a fordítás után, senki se másolhat jól a másolat, hanem az eredeti után. Egy magyarba ojtott újabb európai kultúra — ez hódítóbb, ifjabb, mint a többé-kevésbé egymáshoz hasonlatos nyugati műveltségek.”¹⁰⁷

Lényegében ugyanezt a gondolatot fejezi ki Vajda más szavakkal, amikor arra a kérdésre válaszol, hogy „mi az ósdiság, mi a korszerű?” A válasz világos, félreérthetetlen — és a haladáshoz való viszony szempontjából — ellentmondásos. Mert a korszerűség — mondja Vajda — nem más, mint lépéstartás a kor követelményeivel, de úgy, hogy megőrizzük a nemzeti jelleget. A korszerűség azt jelenti, hogy európaiak leszünk s egyben biztosítjuk a magyarság számbeli gyarapodását, egyengetjük a nagyhatalommá válás útját.

A korszerű, tehát hódítóan magyar kultúra hordozója és fokmérője „a nyelv tiszta magyarsága”, eredetisége, szóbeli gazdagsága. Vajda is vallja a 19. század magyar hitvallását: nyelvében él a nemzet, de nála ez nemcsak anyanyelvünk megőrzését és kiművelését jelenti. Benne van e szállóige vajdai hangoztatásában a megőrzés és a kiművelés mellett a terjesztés, a hódítás, a magyar nyelvűek számának programszerű növelése is. „Nyelvében él minden nemzet — hangzanak Vajda szavai —, ez maga az élet, ennél drágább kincse nincs, nem lehet egy nemzetnek sem. De nekünk még valamivel drágább is, mint például óriás szomszédainknak, melyek megélhetnek sokaságuk erejénél fogva, hódítás, terjeszkedés nélkül is.” Nekünk a nyelv nemcsak a nemzeti megmaradás feltétele, hanem eszköz is arra, hogy a magyarság lélekszámát „megkészserezzük”.

Szembetűnhet, hogy Vajda a nyelv nemzet megtartó erejét nemcsak a magyarságra vonatkozóan hirdeti, hanem általános szabályként minden nemzetre érvényesnek tekinti. Ugyanakkor pedig a magyar nyelvtől azt várja, hogy hódítsa meg az ország nem magyar népeit, készítse őket saját nemzeti nyelvük elhagyására. Azt kívánja tehát, hogy a más ajkú állampolgárok az „életet”, a „legdrágább kincset” dobják el a magyar nyelv kedvéért. Miért nem érezte Vajda ellentmondásosnak ezt a felfogást? Miért tudta meggyőződéssel leírni, hogy a nyelvnel „drágább kincse nincs, nem lehet egy nemzetnek sem”, mikor a következő sorban épp e kincstől kívánja megfosztani a hazai népeket? Azért, mert nemzetnek csak a magyart tartotta az országban, és az „óriás szomszédokat” természetesen, a nemzetiségeket azonban csak töredéknek, hordaléknak tekintette. Ezek tehát — szemlélete szerint — nem tartoztak a „minden nemzet” körébe.

Mivel hogy ilyen nagy fontosságot tulajdonít a nyelvnek a nemzeti lét megóvása, egyben pedig a hazai népek elmagyarosítása terén, kétségbeesve szemléli kora magyar nyelvének romlását, a beléje esett sok idegen elemet, s méginkább azt a közömbösöket, amellyel a magyarság saját léte zálogára, jövődjéje biztosítékára tekint. Ezért akarja a *Magyarság és nemzeti önérzet* c. írásával fölrajzni a közvéleményt, különösen az írókat kívánja mozgósítani a nyelv értékeinek megőrzéséért. „Ki fejti meg — kiált fel — azt a csodálatos jelenséget, mely a jelen magyar nemzedéknek a nyelv tiszta magyarsága iránt való teljes érzéketlenségében nyilvánul? Az írók, éppen az

¹⁰⁷ I. m. 1414.

írók, akiknek ez elsősorban feladatuk, ne tudnák azt, mit jelent a nyelv tisztasága, eredetisége, szóbeli gazdagsága oly nemzetnél, mely csak az esetben maradhat életben, ha sikerül neki egy sereg körülé és vele lakó idegen faj teljes beolvasztása. Az írók ne tudnák, hogy a magasabb műveltségben van az egyedüli hódító erő és a magasabb műveltségnek csalahatalan fokmérője a nyelvbeli eredetiség és önállóság?”¹⁰⁸

De nemcsak kortársait kárhóztatja, marasztalja el a nyelv iránti közömbösség miatt. A nemzeti érdekek elleni bűnnek, történelmi katasztrófának minősíti azt a tényt, hogy „magyar nyelvtant készítettnei őseink elfeledtek egész kilenc századon át”, tehát elhanyagolták a nyelvi műveltséget, s ezáltal lemondtak a beolvasztásról, a magyarság terjesztéséről. Vajda szerint a mohácsi vereség, a világosi tragédia a nemzet életére kiható következményeiben kisebb baj, mint az, „melyet a nemzet önmaga ellen azzal követett el, hogy a nyelv kiművelését elmulasztotta közel egy egész évezreden át. Ha e mulasztás nem történik, ma itt egy — valószínűleg 30—40 millió lelket számláló — nagy magyar birodalom van, melyben 20—25 millió beszéli a magyar nyelvet”.

Vajda úgy vélte, kora magyar társadalmának ezt a történelmi adósságot kell törlesztenie, de most már nehezebb, bonyolultabb körülmények közt, nagyobb kockázatot vállalva. Ez a tudat és a belőle fakadó szorongás teszi szenvedélyessé röpiratainak hangnemét.

Annál is inkább, mert maga az asszimilálódás, a magyarrá válás sem tűnt egyszerű folyamatnak Vajda szemében. „Nem könnyű dolog magyarnak lenni”, írja, más nemzetnél a nyelv megtanulása elegendő a beolvadáshoz. De magyarrá válni több feltételhez van kötve. „Aki magyarnak akart bevállaltatni, annak nem szabad volt megijedni és kivonni magát bizonyos vetélkedő erőműveletekből, legénykedésből, melyek a legszívósabb életerőnek próbaköve gyanánt voltak közhasználatban. Ha erkölcsöt, szokást, modort valahogy el lehetett sajátítani, a termet hiányain már sehogyse lehetett segíteni.” Vajda vérségi szempontok, a faji sajátosságok és lelki alkat szerint próbálja jellemezni a magyarságot s úgy látja, hogy „különlegességeinket” idegen ajkú hazánkfiai nem tudják bevenni. S ráadásul közeledei szándékukat fékezi az az elítélendő gyakorlat is, hogy „a kevésbé politikus tömeg még ma is gyöngéd-telen gúnyjal fogadja, ha valamely velünk azonosulni akaró idegen nem jól csinálja mind ama fogásokat, melyeket némely kedves atyánkfiaiának ósdi felfogása az igaz magyarság föltételeinek tart.” Ezért türelemre int és bölcs kompromisszumot, engedékenységet hirdet a nemzeti karakterjegyek megőrzésében. A nagy célt kell szem előtt tartani, annak alávetni mindent. „Nem kell elvetnünk eredetiségünk egyetlen sajátosságát sem, de nem kell arra olyan nagy súlyt fektetnünk, mint hajdan, nem kell azt olyanokra erőltetnünk — írja —, akikben annak ojtó csírája meg nem eredhet”.¹⁰⁹ A tapintat nyilvánuljon még abban is — hangoztatja —, hogy nem kedvetlenítjük el a hozzánk hajlókat a magyarkodás külsőségeinek megkövetelésével: „ne kívánjuk tőlük, hogy magyar népdalaink éneklésével, csárdás táncunkkal magukat is és minket is nevetségessé tegyenek”. A tapintatnak itt egy újabb változatát hirdeti Vajda. A régebbi az odaédesgetést, a közeledésre való bároritást szolgálta. Itt már a tapintat az elnézésben, az engedménységben nyilvánul meg a beolvadtak iránt, és a jövevények jó közérzetét szolgálja.

Az asszimilációnak tehát ára van, de a nemzeti megmaradás és nagyság feltétlenül megéri ezt az áldozatot. Arról van szó, hogy „az ősi magyar különlegességeket” fölládozzuk a nagy cél érdekében, hiszen ezek egyébként is ellenkeznek a korszerű

¹⁰⁸ I. m. 1315.

¹⁰⁹ I. m. 1405.

izléssel és európaisággal. Elhagyásukért cserébe megvalósíthatjuk az idegen fajok beolvasztását. „Ha Európa vezérnemzetévé lennénk is idővel — írja Vajda —, még akkor is mint ereklyét eltehetnők emez ősi magyar különlegességeinket, akár egy élő ereklyetárban, a magunk saját ősi eredeti néptömegének hagyományában. De ha kérdem: mi drágább, mi szükségesebb nekünk, a világ rokonszenve, egyenjogú állásfoglalás Európa legműveltebb, legelőkelőbb népei társaságában és mindenek előtt fajunk számának megkétszerezés-háromszorozása a hazánkon belül és határai körül élő idegen fajok nyelvbeli és politikai beolvasztása folytán: ez-e a szükségesebb, hasznosabb, vagy népünk öltözködésében, építkezésében, életmódjában, erkölcsi nézeteiben, modorában előforduló némely, a korszerű izléssel összeférhetlen különlegességek: hát e kérdés fölállításában talán megvan a válasz is, és azt hiszem, hogy nem állok elszigetelten ebbeli fölfogásommal”.¹¹⁰

Az ilyen föltételek közt végbemenő tömeges asszimiláció pedig — vonja le Vajda a következtetést — alkalmas lesz arra, hogy a vérkeveredés révén megváltoztassa a nemzeti tulajdonságokat, a magyar jellemet. Az eredeti magyar vonások ugyanis hasznos, korszerű tulajdonságokkal egészülnének ki s így létrejönne a kor követelményeivel összhangban álló, modern nemzeti karakter. Ez pedig az „elaggó” Európában vezérszerepet biztosítaná a magyarságnak. „Ha sikerülne a hazabeli összes fajokkal a nemzetnek teljes vérbeli, szellemi egybeforradása, e vegyületekből oly nemzeti egység állhatna elő, mely egyfelől a korszellem által követelt prózai, de hasznos, másrészt az ősi, fenséges, de ártalmas tulajdonságokból éppen annyit tartalmazna, amennyi elég arra, hogy a nemzet egy közelebbi jövőben az elbetegedő, elaggó földrész emberiségének csodált bálványává, mintaképévé váljék. Nem hiú álom ez, nem kapaszkodó népkegyvadásznak ravasz hízélgése... Alapja az az egybevetés, mely szerint a jóból is árthat a sok; az idegen fajokból megkapjuk a legszerencsésebb, a korral legegységesebb vegyületet.”¹¹¹

„Kapaszkodónak”, „népkegyvadásznak” senki nem tarthatta Vajdát, s tiszta jellemétől semmi sem állt távolabb, mint a „ravasz hízélgés”. De a „hiú álom”-mal már baj van. Vajda új nemzetkaraktert óhajtó eszméjének hiábavalósága, naivitása nemcsak történelmi távlatból minősül annak. A maga korának realitásához sem volt semmi köze. Nem szolgál mentéségül, hogy a millennium idején a nagyhatalmi álmok és a nemzetiségek tömeges beolvasztása a hivatalos kormánypolitika rangján vezették félre a magyar közvéleményt. Inkább szomorú, hogy Vajda eszméi összhangban állottak az uralkodó irányzatok jelszavaival s így akarva-akaratlan ezek elnyomó, antidemokratikus törekvéseit segítették. Ehhez megkapták a publicitást is. A *Magyarság és nemzeti önérték* c. röpiratból közölt részleteket az *Egyetértés*, a *Jelenkor*, a kormánypártot szolgáló *Nemzet* pedig Vajda aláírásával, *Magyarság* címmel, három részes cikksorozatban mutatott be szemelvényt,¹¹² köztül éppen azt, amelyikben a „teljes vérbeli, szellemi egybeforradástól” várja a szerző a korszellemnek megfelelő magyar fajta létrejöttét.

Vajda meg volt győződve arról, hogy eszméinek terjesztésével jó ügyet szolgál. Tudatában volt az írás közvéleményformáló hatalmának is. Éppen legutolsó röpiratában szól arról, hogy „az író, művész nem egy ember, hanem annyi, ahány ezer vagy millió embert a haza szeretetére meg tud nyerni, föllelkesíteni, magával ragadni, hogy a hazáért éljen és ha kell, vele haljon.” Az a hazaszeretet, amelynek lelkesítő hirdetésével Vajda önmagát megsokszorozta, ellentétes elemeket foglal magában.

¹¹⁰ I. m. 1413.

¹¹¹ I. m. 1385.

¹¹² *Magyarság. Nemzet*, 1896. március 4—5—6. sz.

Valóban a haza javát szolgáló elemei a jólétben élő, művelt Magyarország megteremtésére buzdító gondolatok. De már a mások rovására elért nemzeti nagyság, a más népek beolvasztását hirdető jelszavak káros, veszélyes hatást keltettek s ártottak a nemzet érdekeinek.

*

Befejezésül — az elmondottak összefoglalásaképpen — Vajda gondolatrendszerének fontosabb szerkezeti elemeit a következőkben kell megjelölnünk.

A társadalomról, a különböző emberi közösségek kapcsolatáról vallott eszméinek értékrendjében az első helyet a nemzeti eszme, a magyarság foglalta el. Vajda számára a legfőbb érték a nemzet, pontosabban a magyar anyanyelvűek történelmileg kialakult közössége. Ennek érdeke mindenek felett való, minden más érdek csak ehhez képest, ennek alávetve vehető figyelembe. Ezzel összhangban egész pályafutása alatt a legfőbb gondja a magyarság megmaradása, a nemzeti jövő biztosítása volt.

A 19. század második felének politikai mozgalmait mérlegelve arra a riasztó felismerésre jutott, hogy a soknemzetiségű Magyarországot és a magyarságot megsemmisítéssel fenyegetik a németek és a szláv népek. A fenyegető veszedelem két körülmény miatt válhat végzetessé. Ezek: a magyarság alacsony lélekszáma és a társadalmi elmaradottság. Vajda szerint a pusztulást csak egy módon kerülhetjük el, a polgárosodással, vagyis ha a gazdaságban, társadalmi berendezkedésben, műveltségben európai színvonalra emelkedünk. A polgárosodás nemcsak a megmaradást biztosítja, hanem a nemzetiségek beolvasztását s ezáltal a magyarság létszámának tetemes növekedését is. Ez a számbeli gyarapodás pedig megnöveli a magyar nemzet hatalmi súlyát, és Magyarországot fontos szerephez juttatja az európai politikában.

Felszivódás az idegen népek gyűrűjében, tehát a nemzethalál — vagy 20—25 milliós magyar birodalom, Vajda ezt az alternatívát olvasta ki korának politikai viszonyaiból. Írásaival a nemzeti nagyság útját kívánta egyengetni.

Hangoztatta, hogy a magyarságnak létérdeké a Habsburg birodalom fennmaradása. Mert ha az szétesnék, a romjain kialakuló szláv és német egység eltörölné a magyar nemzeti önállóságot. Ezért a Habsburg birodalomhoz ragaszkodnunk kell s arra kell törekedni, hogy — a végrehajtható polgári átalakulás és a tömeges asszimiláció után — a magyarság kivívja a vezető szerepet és Budát tegye hatalmi központtá.

Vajda szemléletében kezdettől fogva jelen van a nemzetiségek teljes beolvasztásának a gondolata. A természetes asszimiláció híve, s annak megvalósulását az élenjáró magyar művelődés vonzó hatásától várta.

A 70-es évek közepétől kezdve azonban — a nemzetiségi ellentétek kiéleződése és a balkáni szabadságmozgalmak nyomán — magyarosítási terve elveszíti békés jellegét. Keményebb föllépést sürget a hazai népekkel szemben, írásaiban támadja a nemzetiségi iskolákat, hirdeti a magyar felsőbbrendűséget. A polgárosodás továbbra is fontos eszméje marad, hangoztatja a tapintat szükségességét, a kultúra által megvalósítandó hódítást is, de ezt a módszert már nem tartja eléggé hatékonynak a magyar nemzeti célok elérésére. Kora túlzó nacionalizmusának hatása alatt odáig elmegy, hogy „Attila örökéről”, és a — szükség esetén fegyveres elnyomással is együtt tartandó — nagy magyar birodalomról ábrándozik.

Nemzetiségpolitikai felfogása a tagadhatatlanul meglévő demokratikus elemek ellenére sem tekinthető haladónak. Nacionalista elfogultsága akadályozta abban,

hogy a más ajkú hazai népek harcának lényegét megértse. Hiába állt szemben a hatalommal és szenvedett sok méltánytalanságot élete végéig, politikai írásainak jelentős részével, főként a fúzió után keletkezett röpiratokkal akaratlanul is az elnyomó rendszert és nem a magyar nép érdekeit szolgálta.

ЯНОШ ВАЙДА И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС

Янош Вайда (1827—1897) был выдающимся венгерским лириком второй половины XIX. Века. Он редактировал многие политические газеты, вёл активную деятельность как журналист и публицист. Анализируя деятельность Вайды, автор статьи исследует, какова была позиция Вайды по вопросу об отношении между венграми и живущими на территории Венгрии национальностями, какой позиции он придерживался относительно возможности решения так называемого национального вопроса.

В результате этого исследования автор устанавливает, что в идейных взглядах Вайды на переднем плане стоит идея национализма. В соответствии с этой националистической позицией, превыше всего стоят интересы венгерской нации, все остальные вопросы, — в том числе дело общественного прогресса и национальный вопрос, — должны быть подчинены этим интересам.

Оценивая политическое движение второй половины XIX века, Вайда пришёл к заключению о том, что немцы и славянские народы якобы ставят под угрозу уничтожения многонациональную Венгрию, венгерскую нацию. Только быстрое обуржуазивание, то есть как можно более быстрый подъём до европейского уровня в области экономики, общественного устройства и культуры, способно спасти страну от гибели. Этот путь приведёт к решению национального вопроса мирной ассимиляцией, в силу которой численность венгерской нации сильно возрастет. Всё это, по мнению Вайды, приведёт к тому, что со временем венгерская нация сможет стать ведущей, господствующей нацией империи Габсбургов.

В идейных взглядах Вайды с самого начала имеет место стремление к полному слиянию национальных меньшинств. На первом этапе своей деятельности Вайда проповедовал мирную, естественную ассимиляцию. Однако с середины 70-ых годов под влиянием обострения национальных противоречий и балканского освободительного движения программа Вайды утрачивает мирный характер. Он категорически требует, торопит принятие решительных административных мер, более серьёзного отпора по отношению к национальным стремлениям, в своих статьях выступает против национальных школ, провозглашает превосходство венгерской нации. Под влиянием усилившегося национализма того времени Вайда доходит до того, что мечтает о покорившей соседние народы великой венгерской державе, «наследии Аттилы».

В национально-политических взглядах Вайды можно отметить и ряд демократических черт, однако в общем их нельзя считать прогрессивными. Его национальная органиченность помешала ему понять сущность национальной борьбы. Хотя он и выступал против официальной Венгрии и в течение своей жизни неоднократно подвергался несправедливостям, тем не менее большинством своих политических статей, — особенно брошюрами после 1875 года, — он невольно поддерживал эксплуататорский строй, а не служил интересам венгерского народа.

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

KIADJA

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

1. *Halász Előd*: Vörösmarty és Toldy. 1956.
2. *Pósa Péter*: Babits Mihály: „Kártavár”. 1956.
3. *Halász Előd*: Bevezetés a Faust II. részéhez. 1956.
4. *Juhász Gyula* elfelejtett Anna-versei. 1956.
5. *Vág Sándor*: A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula. 1956.
6. *Berczik Árpád*: Raimund pályakezdése hazánkban. 1958.
7. *Keserű Bálint*: Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához. 1958.
8. *Kovács Sándor*: Szepsi Csombor Márton prózastílusához. 1958.
9. *Kordé Imre*: Néhány adat Csokonai „Kultúra”-jának keletkezéséhez. 1958.
10. *Kálmán László*: Molnár György, a realista színjátszás előfutára. 1958.
11. *Nacsády József*: A szegedi parasztnovella keletkezése. 1958.
12. *Kiss Lajos*: Simon István költészete. 1958.
13. *Ilia Mihály*: A Holnap születése. 1959.
14. *Péter László*: Juhász Gyula és a „fekete báró”. 1959.
15. *Nacsády József*: Két kirándulás. 1959.
16. *Kovács Sándor Iván*: Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében. Csombor és Bonifacio. 1960.
17. *Kiss Lajos*: A művészi tükrözés kérdéséhez. 1961.
18. *Kiss Lajos*: Mégegyszer a művészi tükrözésről. 1961.
19. *Nacsády József*: Jókai műveinek lengyel alakjai. 1961.
20. *Kiss Lajos*: Modernizmus, formakultúra, korszerűség. 1961.
21. *Kovács Sándor Iván*: Rimay János és Érsek András. 1961.
22. *Bíró Ferenc*: Egy XIX. század eleji kódex Csokonainak tulajdonított versei. 1961.
23. *Kordé Imre*: A XVII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában. 1961.
24. *Nagy Géza*: Adalék Vörösmarty 48-as szerepléséhez. 1961.
25. *Péter László*: Juhász Gyula „újságírói sikere”. 1961.
26. *Ilia Mihály*: A Nyugat és a Holnap. 1961.
27. *Krajkó András*: Juhász Gyula és az első világháború. 1961.
28. *Bíró Ferenc*: A Mindenben Gyűjtemény (1789—1792) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez. 1962.
29. *Nacsády József*: Jókai „Delejország”-áról. 1962.
30. *Juhász Antal*: Thury Zoltán a Szegedi Naplónál. 1962.
31. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula költészetének motívumairól 1908—1911 között. 1962.
32. *Krajkó András*: „Piros pecséttel nyílik a titok.” 1962.
33. *Szabolcsi Gábor*: József Attila expresszionizmusának kérdéséhez. 1962.
34. *Keserű Bálint*: Epiktétosz magyarul — a XVIII. század elején. 1963.
35. *Vörös László*: Az „új hit” motívum tartalma Juhász Gyulánál. 1963.
36. *Kovács Sándor Iván*: A „Fórum” szerepe felszabadulás utáni irodalmunk történetében. 1964.
37. *Krajkó András*: A „keresztény kurzus” művelődéspolitikájáról. 1964.
38. *Csetri Lajos*: A stílus fogalmai és a korstílusok problematikája. 1965.
39. *Ilia Mihály*: Hatvany Lajos folyóirata: az Esztendő. 1965.
40. *Scheiber Sándor—Zoldos Jenő*: Ady Endre levelei Révész Bélához. 1965.
41. *Tamács Attila*: Vajda János Alfréd regénye c. műve és a magyar romantika néhány problémája. 1965.
42. *Keserű Bálint*: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. 1966.
43. *Kovács Sándor Iván*: Dante neve százötven év magyar irodalmában. 1966.
44. *Ilia Mihály*: Egy vers értelmezésének lehetőségei (Ady Endre: Az ős Kaján). 1966.
45. *Vörös László*: Illyés Gyula lírájának realizmusa. 1967.
46. *Csukás István*: Ján Smrek Petőfi-fordításairól. 1967.
47. *Nacsády József*: Jókai és népiesség az 1850-es években. 1967.
48. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. I. 1967.
49. *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. 1968.
50. *Horváth Károly*: A magyar felvilágosult klasszicista dráma a műfaj kelet-európai fejlődésében. 1968.
51. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula Tömörkény-kultusza és Tömörkény-életrajznak kiadástörténete. 1968.
52. *Tamács Attila*: József Attila költészetével rokon sajátosságok Radnóti Miklós lírájában. 1968.
53. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. II. 1968.
54. *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. 1969.
55. *Csetri Lajos*: Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez. 1969.
56. *Csukás István*: Ady és Ivan Krasko. 1969.
57. *Krajkó András*: Az ellenforradalmi rendszer irodalompolitikájának kialakulása. 1969.
58. *Tamács Attila*: A „kép” problematikája a költői műalkotásban. 1969.
59. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. III. 1969.
60. *Jankovics József*: Zilahy János legáció levele Bethlen Miklóshoz (?) 1692-ből. 1969.
61. *Dankanits Ádám*: Adatok Toroczkai Mátéről. 1969.
62. *Bán Imre*: Ismeretlen adatok Otrókoci Főrös Ferenc életéhez. 1969.
63. *Kulcsár Péter*: Az óbudai egyetem Heltai Gáspár Krónikájában. 1971.
64. *Olasz Sándor*: Heltai Gáspár 56. meseje és a Tinódi-Cronica címlapja. 1971.
65. *Szabó T. Attila*: Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez. 1971.
66. *Ötvös Péter*: Thoraconymus Mátyás. 1971.
67. *Nussbächer Gernot*: Adatok Gyulafi Lestár utazásaihoz. 1971.
68. *Balázs Mihály*: Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz. 1971.
69. *Somogyi Dániel*: Rimay János levele Kővárból Perneszy Erzsébethhez. 1971.
70. *Keserű Bálint*: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve. 1971.
71. *Jakó Zsigmond*: Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma. 1971.
72. *Tonk Sándor*: Rozgonyi Sutor (Varga) János. 1971.
73. *Kovács Sándor Iván*: Útleíró utazók — utazási irodalom a XVI—XVII. században. 1971.

74. *Bácskai Antal*: A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz. (Levelek 1654—1679-ből). 1971.
75. *Wittman Tibor*: Az Újvilág képe Comenius didaktikai műveiben. 1971.
76. *Holl Béla*: Tasi Gáspár. (Adalékok XVII. századi fordításirodalmunk történetéhez). 1971.
77. *Czegle Imre*: Amesius korai magyar tanítványai. (Ismeretlen franekeri disputációk 1624—1625-ből). 1971.
78. *Németh S. Katalin*: Borsáti Ferenc Metamorphosis-a. (A protestáns barokk kérdéséhez). 1971.
79. *Szauder József*: Tizenhetedik századi magyar utazó Spanyolországban. 1971.
80. *Esze Tamás*: Kolozsvári könyvek Baranyában. 1971.
81. *Tárnóc Márton*: Egy kuruckori vers szövegtörténetéhez. (Descriptio fortunae inconstantiae). 1971.
82. *Gál István*: Erdélyi levelek a British Museum-ban. 1971.
83. *Jankovics József*: A levéltári Bethlen Miklós arcképehez. (Két kiadatlan levél közlésével). 1971.
84. *Csukás István*: Adalékok a két világháború közötti magyar—szlovák irodalmi kapcsolatokhoz. (Harcok Petőfi szellemi hagyatéka körül). 1972.
85. *Nacsády József*: Az irodalmi népiesség és az 1848–49-es forradalom. 1972.
86. *Horváth Károly*: A felvilágosodás korának irodalmi irányzatai a közép-kelet-európai irodalmakban. 1972.
87. *Krajkó András*: A Nyugat kritikájának változásai 1919 után. 1972.
88. *Illa Mihály*: Egy Nyugat-kortárs Erdélyben. (Tompai László költészetéről). 1972.
89. *Pósa Péter*: Keats esztétikájáról és költészetéről. (Halálának százötvenedik évfordulójára). 1972.
90. *Nagy Barna*: Tervezet Ecsedi Báthori István műveinek kiadására. 1972.
91. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése. 1972.
92. *Jankovics József*: A Pápai Páriz család angol kapcsolatainak történetéhez I. (Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei). 1972.
93. *Vörös László*: Az esztétikai valóságfogalom néhány vitás kérdése. 1973.
94. *Csetri Lajos*: Ez Csokonai-vers keletkezéstörténetéhez. (A reményhez). 1973.
95. *Horváth István*: Balassi poétikája. (Kérdések). 1973.
96. *Olasz Sándor*: A kálmáni művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról. 1973.
97. *Balázs Mihály*: Andrzej Frycz-Modrzewski. (Halálának négyszázadik évfordulójára). 1973.
98. *Németh S. Katalin*: A Pécsi disputa szövegeiről. 1973.
99. *Benda Kálmán*: Filiczki János levele 1605-ből. 1973.
100. *Somi Éva*: Az újsztoicizmus (Lipsius) hatásának nyomai Borsos Tamás naplójában. 1973.
101. *Merényi Varga László*: Thordai János Epiktetosz-fordításának stíluskérdéséhez. 1973.
102. *Zentai Mária*: Rimay-hatás Thordai János zoltáraiban. 1973.
103. *Varga Imre*: Egy bujdosó énekünk történetéhez. 1973.
104. *Jankovics József*: Ismeretlen panaszének a kuruckorból. 1973.
105. *Agárdi Péter*: Adalék a Zrínyi- és Gyöngyösi-hagyomány párhuzamos történetéhez. (Könyi János: Magyar hadi román, 1779). 1973.
106. *Ladányi Sándor*: Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz. (1789—1791). 1973.
107. *Csukás István*: Vajansky műveinek magyar világa. 1976.
108. *Vörös László*: A tükrözés kategóriája Marx filozófiájában. 1976.
109. *Sipka Sándor*: Beöthy Zoltán irodalomtörténeti tankönyve a középiskolai oktatásban. 1976.
110. *Baranyai Zsolt*: Naturalista szemlélet és szecessziós kompozíció. (Egy Bródy-novella elemzése). 1976.
111. *Szigeti Lajos*: A „felnöttség” vállalása József Attila költészetében. (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete). 1976.
112. *Scheiber S.—Zsoldos J.—Katona Z. F.*: Mikszáth Kálmán levelezéseiből. 1976.
113. *Csukás István*: Ady nemzetiség-szemlélete. 1977.
114. *Nacsády József*: Ady és az Arany-hagyomány. 1977.
115. *Krajkó András*: Harcok Ady irodalmi örökségéért. 1977.
116. *Illa Mihály*: Egy Ady-motívum tanulságai. 1977.
117. *Szigeti Lajos*: Egy Ady-vers értelmezéséhez. (Kocsi-út az éjszakában). 1977.
118. *Papp István*: Az Edgar Poe-i életzés Ady költészetében. 1977.
119. *Vörös László*: Ady és Csinszka. (Gondolatok Robotos Imre könyvéről). 1977.
120. *Baranyai Zsolt*: Adalékok Ady és Csáth Géza kapcsolatához. 1977.
121. *Nacsády József*: A „hallgató” Arany és az „Őszikék”. 1978.
122. *Csukás István*: Vajda János és a nemzetiségi kérdés. 1978.